

Türk Yurdu Neşriyatı Özelinde Ermeni Cemaati ve Islahat Meselesi (1912-1914)

Erdem Karaca*

Özet

Türk Turdu Dergisi, Kasım 1911'de yayın hayatına başlamıştır. Osmanlı Devleti bu tariblerde dağılma ve küçülme durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Osmanlıcılık, İslâmcılık, Batıcılık, Türkçülük gibi fikir akımları zibinsel, sosyal, kültürel, politik ve milli ayrışmaları ve çatışmaları beslemiştir. Müslüman toplulukların dahi birbiriyle anlaşmakta sıkıntı çektikleri bu süreçte; gayrimüslimlerin birbirleriyle, toplumun diğer kesimleriyle ve siyasi erklerle yaşadıkları çatışmalar hat safhaya çıkmıştır. Böylesi bir süreçte yayın hayatına atılan Türk Yurdu, Türk milli hedeflerini ortaya koyması bakımından, son derece önemli bir boşluğu doldurmak istemiştir. "Türklerin faydasına çalışır" düsturuyla yayımlanan derginin, yaşanan meseleler, çatışmalar, kamplaşmalar karşısında nasıl bir tavır takındığı son derece önemli olmuştur. Bu bağlamda derginin, Ermeni cemaatine yönelik duruşu, tespitleri, yaklaşımları ve beklentileri büyük bir önem taşımıştır.

Bu çalışmamızda, siyasi ve sosyal etkisi bakımından döneminin önemli yayın organları arasında yer alan Türk Yurdu'nun, Ermeniler ve ıslahat me-

selesi konusunda sergilediği yaklaşım belirlenmeye/belirtilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Yurdu Dergisi, Şar-ki Anadolu Islahatı, Ermeniler, Osmanlı Devleti, Basın, Dış Politika.

Giriş

Türk Yurdu Dergisi'nin Osmanlı harfleriyle yayımlanmış sayılarının yeni harflere çevrilerek Türk tefekkür hayatına kazandırılmasının son derece faydalı olacağı fikri, 1997 yılının son aylarında gündeme gelmiştir. 1928'de yapılan harf inkılabından sonra her geçen gün, Osmanlı harflerini okuyanların oranı gün geçtikçe azalmıştır. Vatandaşlarımız, özel eğitim alanları dışında, kendi kültürünü anlayacağı, geçmişini tanıyacağı vasitalardan yoksun kalmaya başlamıştı. Planlama çerçevesinde; transkripsiyon çalışmasında, 26 cilt eski yazıdan çevrilerek, 26 ciltlik bir külliyat ortaya konmak istenmiştir.

Türk Yurdu, Osmanlı Devleti'nin artık ufalanmaya başladığı, büyük fikrî çalkantıların yaşandığı 20. yüzyılın başında yayın hayatına dâhil olmuş ve Türk milli hedeflerini ortaya koyması bakımından son derece önemli bir vazife ifa etmiştir. Derginin yayımlandığı dönemde; iki Balkan savaşı, bir dünya savaşı, bir istiklâl savaşı, bir Bolşevik ihtilâli yaşanmıştır. Osmanlı toprakları milyonlarca kilometrekareden hızla küçülerek 780 bin kilometrekareye düşmüştür. 780 bin kilometrekarelik topraklarda ise, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ortaya çıkmış; büyük siyasi, sosyal ve kültürel hâdiseler meydana gelmiştir. Bu siyasi, sosyal ve kültür hâdiselerinin her adımının Türk Yurdu sayfalarında takip edilmesi olağüstü bulunmaktadır.¹

(*) Yrd. Doç Dr., Bitlis Eren Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

(1) Derginin ilk sayısı 30 Kasım 1911'de çıkmış ve Şubat 1929'a kadar 205 sayı, 22 cilt olarak eski yazıyla yayımlanmıştır. Yeni yayında, Türk Yurdu'nun hâlen devam eden yayımının ebadı göz önüne alınmıştır. Ciltlerde ise farklı bir yol takip edilmiştir. Orijinal ciltler sıralamada muhafaza edilmek şartıyla iki veya daha fazla cilt bir araya getirilmiştir. Yeni harflere çeviride ortaya çıkan imlâ meselesi ise, yeni imlâ kuralları dikkate alınarak aşılmıştır. Bkz., Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. IX-XII.; Türk Yurdu Dergisi hakkında bkz. E. Semih Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları, Berikan Yay., 4. Baskı, Ankara, 2010, s. 225-229.

Derginin, Yusuf Akçura tarafından hazırlanan yayın politikası, sonraki yıllarda da esaslarını geniş ölçüde muhafaza eden; Osmanlı Türkleri arasında, Türk millî ruhunun gelişme ve takviyesine, idealsizlikten doğan tembellik ve bedbinliğin giderilmesine çok çalışmak ve özellikle de hiçbir şeye dayanmaksızın ortaya çıkan abartılı Batı korkusundan milleti kurtarmaya yönelik elinden geldiği kadar uğraşmak, devletlerarası siyasette de Türk âleminin menfaatlerini müdafaa etmek gibi bazı temel ilkeleri bulunmaktaydı.

Fransız araştırmacı Paul Dumont'un ifadesiyle, Türk Yurdu Dergisi, Türk aydınlarının en parlak unsurlarını çevresinde toplamıştır. Yayın politikasının esasının oluşturan sade ve anlaşılır bir lisan kullanma ilkesi, dilimizde sadeleştirme akımının önemli bir adımını teşkil etmiştir. Bu dönemde sosyal ve kültürel yapının temel meseleleriyle beraber özellikle ekonomik ve malî konular bir Alman sosyalist olan Parvus'un katılımıyla muhtevalı makalelerle ele alınmıştır. Dağılan imparatorluğun yerine kurulan genç Cumhuriyetin fikrî ve felsefi zemininin Türk Ocağı'nın diğer faaliyetlerinin yanı sıra geniş ölçüde bu neşriyat çerçevesinde teşekkül ettiği söylenebilmektedir.²

Öte yandan Yusuf Akçura'nın dergisi için belirlediği programın esasları, tercihleri açısından son derece belirgindi. Bunlar;

1. Türk Yurdu, Türk halklarının çoğunluğu tarafından anlaşılacak şekilde yayımlanacaktır. Basit bir kelime hazinesiyle sınırlandırılacaktır. Türklerin menfaati konu seçiminde dikkate alınacaktır.

2. Türk Yurdu, Türklerin tamamı tarafından kabul edilmeye muktedir bir ideali tanımlamak gayretindedir.

3. Türk Yurdu, Türk halkları arasında dostluk bağlarını kurmak, manevî ve ekonomik gelişmelerini birbiriyle ilişkilendirmek için gayret edecektir.

4. Türk Yurdu Dergisi, bu amaca ulaşmak için, Türk Dünyası içinde olup biten her şey hakkında bilgiler toplayacaktır.

5. Türk Yurdu, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinde, Türk unsurunun siyasî ve iktisadî haklarını savunacak ve Türk milliyetçiliğini yaymaya bağlı kalacaktır.

6. Türk Yurdu, idealsizliğin sebep olduğu umutsuzluğa, ihmale ve tembelliğe engel olmak için çaba sarf edecektir.

7. Uluslararası siyaset sahasında, Türk Yurdu, Türk Dünyası'nın menfaatlerini savunmaktan geri durmayacaktır.

Bu Pan-Türkçü yönelim, yalnızca Rusya'dan gelen göçmenlerin -Yusuf Akçura ve Ahmed Agayef (Ağaoğlu)- yazılarında değil, aynı zamanda; Ziya Gökalp, Halide Edip, Mehmet Emin gibi Osmanlı Türklerinde de kendisini göstermiştir.³

Genç subaylarca, Sultan II. Abdülhamit'e karşı düzenlenen bir komploya karışan ve Trablusgarb'da ömür boyu hapse mahkûm edilen Akçura, Paris'e kaçarak 1899-1903 yılları arasında burada eğitimine devam etmiştir. Kendisi gibi Avrupa'ya sığınmış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticileri ile kısa sürede irtibat kurmuştur. Tüm çabalarına rağmen milliyetçi düşüncelerini kendilerine kabul ettirememiştir. Zira, Avrupa'daki mülteci Türkler, özellikle de Ahmet Rıza, Osmanlı'nın galipleri olarak görünmekten endişe etmiş ve milli hedeflerini ilan etmekten ve kendilerinin Ermenileri boğazlayan kişiler olarak gösterilme ihtimalinden çekinmişlerdir.⁴ İttihatçıların hassasiyetlerine bakıldığında

(2) Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt)..., s. XV; Parvus'un varlığına rağmen sosyalist tezler, Türk Yurdu'nda hiçbir rol oynamamıştır. Sosyalizm daima nefret edilen bir doktrin olmuştur. Paul Dumont, "Türk Yurdu Dergisi ve Rusya Müslümanları 1911-1914", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. XXVII.; Türk Yurdu'nda makaleleri yayımlanan Türk aydınları için bkz., Bilge Ercilasun, "XX. Yüzyılın Eşiğinde Dört Türk Aydın: Gaspıralı İsmail, Hüseyinzade Ali, Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet", Türkler, Ed.: H. Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 14. Cilt, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 859-868.

(3) Dumont, "Türk Yurdu Dergisi ve Rusya Müslümanları 1911-1914", s. XX.

(4) Dumont, "Türk Yurdu Dergisi ve Rusya Müslümanları 1911-1914", s. XXIII.

da; Avrupalılarca, Osmanlılık uygulamalarına bir asimilasyon olarak kaydedildiği, Ermenileri sahiplenme siyasetinin ne denli güçlü olduğu ve geçerliliği olmayan bir sebepten dolayı beklenmedik zorlukların çıkarılabileceği izlenimi oluşmaktadır.

Öte taraftan, Akçura, Türkçülerle İslâmiyet arasındaki ilişkiler meselesini, Ağa-oğlu kadar ele almasa da Türk Yurdu'nda ara sıra kâleme almıştır. Ağa-oğlu, Azerî olarak çok genç yaşta İslâm'ın hakikî bir belâsı olan mezhep ayrılıklarına karşı derin bir kin duymuş olmanın yanında, Paris'te tanıştığı Cemâleddin el-Afgânî'nin düşüncesinden de oldukça etkilenmiştir. Fakat, Pan-İslâmî fikre büyük önem veren Afgânî'nin aksine Ağa-oğlu, millî düşünce hatta Pan-Türkçülük üzerinde ısrarcı olmuştur. Ona göre sadece; dile, ırka, kültüre ve dine dayanan ve Batı'dan ithal edilen bir milliyetçilik anlayışı, kardeş halkları yeniden birleştirmeye yeterliydi. Ağa-oğlu, binlerce dini ayrıntı pahasına, İslâm'ın millî düşünceye karşı olmaması bir tarafa müsait olduğunu ispat etmek için gayret göstermiştir. Öyle ki, Pan-İslâmîcılarla Pan-Türkçüler arasında, aynı yenilikçi ideal perspektifi dâhilinde bir yardımlaşma ihtimalini dahi gündeminde bulunduruyordu. İslâm hakkındaki yazılarına bakıldığında, büyük bir ihtimalle bahsi geçen yardımlaşma teklifinin, İslâmîcilerin susturulmasına yönelik bir tedbir olduğu görülebilmekteydi.⁵

Osmanlılar arasındaki Tanzimatçılık karşıtlığına değinen Akçura ise, referans olarak Yunus Nadi, Ahmet Ağa-oğlu ve Fuat Köprülü'nün yaklaşımlarını dikkate almıştır. Tanzimat'ın iflasını ilan için de Osmanlılık politikasının terk edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca, Türk Milliyetçiliğini, Osmanlı Devleti'ni korumanın bir amacı olarak gören Osmanlıların aksine, Osmanlı Devleti'ni, Türklerin avantajlarını korumanın bir aracı saymıştır. Hilâfeti korumak ve Doğu Avrupa'daki hâkimiyeti devam ettirmek yükümlülüğünün Türklerle ait olduğunu ileri süren Akçura, bunun siyaseten Osmanlı Devleti'ne

ait olduğuna değinmiştir. Bununla beraber Balkanlardaki durumu Türkler ve Slavlar arasındaki millî çatışmanın bir parçası olarak görmüş ve Slavların üstünlüğünü ortadan kaldıracak tek gücün Osmanlı ordusu olduğu sonucuna varmıştır. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'ni, Türk milletinin avantajlarını korumanın bir aracı olarak görmüştür.⁶

Akçura ve diğer yazarların fikri cereyanları ne kadar güçlü olsa da, Osmanlılık ve Osmanlılar teriminin özel bir anlamı vardı; bu ifadeyi Türkler, Araplar, İranlılar, Rumlar, Ermeniler ve Kürtler gibi çeşitli unsurların muhteşem harcının karşılığı olarak kabul ediliyordu. Osmanlılık, Tanzimat veya merkezîyetçilik politikaları nedeniyle Osmanlı Türklerinin zihninde sağlam bir şekilde yerleşmiş ve desteklenmiştir.⁷ Bunun değiştirilmesi ve dönüştürülmesi zaman, zemin ve gayretler ölçüsünde mümkün olabilirdi. Ayrıca Osmanlılığın, bir asimilasyon mu, ya da birleştirici bir yönelim mi olduğu ikilemi tartışmaların bir başka yönünü teşkil etmiş görünüyordu.

1. Ermeni Cemaatinin Osmanlı Devleti'ndeki Konumu

Türkler, her nerede devlet kurmuş olurlarsa olsunlar, hâkimiyetleri altında bulundurdıkları toplulukların gelişmesine fırsat ve destek vermişlerdir. Buna karşın ecnebi eğitim, düşünce ve hissiyatı Türklerde, kendisine karşı fenalık, nefret, hakaret ve küçük görme duygusundan başka bir şey vermemiştir. Zira, Türk şarktan garba doğru gelirken birçok kavmi kontrol altına almış, bir çoğunun istiklâlini, saltanatını elinden almıştır. Bu ezilen, saltanat ve istiklâli mahvolan milletler, tabiidir ki, Türkler hakkında iyi fikirler geliştirmemişlerdir. "Bedgirdâr", "hun-

(5) Dumont, "Türk Yurdu Dergisi ve Rusya Müslümanları 1911-1914", s. XXV-XXVI.

(6) Masami Arai, "Devlet ve Toplum Arasında Türk Yurdu Dergisine Yeni Bir Yaklaşım", Çev. Kemal Kahraman, Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. XXXII-XXXIV, XXXVI.

(7) Arai, "Devlet ve Toplum Arasında Türk Yurdu Dergisine Yeni Bir Yaklaşım", s. XXXVII.

har”, “fitne-engîz”, “zâlim” sıfatları Türklerin gücüne karşı direnç gösteremeyen kavimlerin ürettikleri sıfatlar, hitaplar olmuştur. Avrupa’da klişe hâline gelmiş Tête de Turc ve Férocité turque gibi tâbirleri -ki bazen Türkler de kullanmaktan hayâ etmemiştir- bu olumsuz ifadelerden idi. Bir kavmin vasıfları ve yetenekleri, aynı kıtada bulunan diğer kavimler ile mukayese edildiğinde tespit edilebilir. Türkler Fransızlara, Almanlara, İngilizlere hatta Ruslara nispeten pek geriydiler. Fakat Türkleri bu şekilde mukayeseye tabi tutmak doğru bir yöntem değildi. Zira, ne Türk tarihinin oluşum ve gelişimi ile coğrafi konumu ve ırkının mensup olduğu kıta, ne de ait bulunulan medeniyetin temel hususları garp kavimleri ile mukayeseye uygun düşmemekteydi. Türkleri ancak içinde bulunduğu Asya kavimleri ile karşılaştırarak tetkik etmek gerekiyordu. Böyle bir tetkik hem akıl, bilgi ve ilmi gerçeklere daha uygun olurdu. Bütün Asya kavimleri arasında, Japonlar istisna edildiği halde, en gelişmiş ve en medeni kavim, Türk kavmi idi. Bunu görmek için Türk âlemine bakmak yeterli olacaktı. Türklerde, bilim, mühendislik, edebiyat, basın-yayın alanlarında kayda değer bir birikim bulunduğu görülecekti. Doğu kaynaklı çalışmaların batıya, batı kaynaklı çalışmaların doğuya aktarılmasında ortaya konulan tercüme ve yayınlarla bilgi akışının sağlanması noktasında bir köprü görevi görülmüştür. Ermeniler istisna tutulursa, okullaşma ve tedrisat alanında da en önde gelen toplum Türklerdi ve bu durum sürekli gelişmekteydi. Türkler hakkında öteden beri kabul edilmiş bir başka yanlış bir fikir de, güya Türklerin ticarete, sanayiye yatkın olmadığı anlayışıydı. Osmanlı Türkleri arasında ticaret ve sanayinin gelişmemesinin sebepleri arasında yatkınlık ve kabiliyet eksikliğinin gösterilmesi de bundan dolayıydı. Oysa, şartların uygun olması durumunda Türkler, ticaret ve sanayide pek alâ etkin hale gelmişlerdir. Sadece Azerbaycan, Kafkas ve Kazan Türklerinin pozisyonları incelendiğinde bu durum kendini göstermekteydi. Bütün İran’ın ticareti, an itibarıyla Tebriz Türkleri-

nin elindeydi. Kafkasya’da Ermeniler, Kazan’da Ruslar Türk tüccar ve sanatkârları ile rekabet edememekteydi. Kafkasya’da bir kaç yüz milyon franklık serveti olan Türk sermayedar vardı. Bu durum her türlü olumsuzluğa rağmen geleceğe ümitle bakılmasını sağlamaktaydı.⁸

1.1. Köylüler ve Askerlik

Türk milleti, Osmanlı Devleti’nin bütnlüğünü muhafaza korumaya mecbur olduğu gibi, onun istiklâlini müdafaa uğrunda da çeşitli mücadeleleri yapmaya mahkûmdu. Türkiye, siyasi ve iktisadi olmak üzere iki türlü esaretin tazyiki altında kıvrılmaktaydı. Osmanlı Devleti, siyasi bakımdan kapitülasyonlarla, mali denetime sebep olan protokoller gibi çeşitli sözleşme ve anlaşmalarla dış güçlere bağlı ve bağımlı hale gelmişti. Bu sözleşmeler gereğince Osmanlı vilâyetlerinden bazılarının gelirleri, ne yazık ki rehin hale getirilmiştir. Osmanlı Devleti kendi memleketinde istediği gibi hareket edemez olmuştur. O kadar ki, Avrupa devletlerinin onayını almaksızın gümrük vergilerini dahi arttırıp eksiltememekteydi. Devlet gelirlerinin önemli bir kısmı, Düyun-ı Umumiye adı verilen bir kuruluş tarafından toplanıp sarf olunuyordu. Türkiye, Avrupa sermayesine, Avrupa ürünlerine, bilim ve sanatına muhtaç olduğundan; Avrupa bankalarının, Avrupa büyük sanayisinin iktisadi esareti altına girmiştir. Bu esaret gün geçtikçe artmıştır. Osmanlı Hükümeti, borç almak, demiryolu yaptırmak teşebbüsüne girişti mi, derhal Avrupa devletleri iktisadi üstünlüklerinden istifade ederek siyasi nüfuzlarını genişletmeye çalışmışlardır. Türkiye kendisini siyasi esaretten kurtarmak için en başta iktisadi esaretten kurtulmalıydı. Türkiye için bundan başka bir çıkış yolu görünmüyordu. Diplomatların bin türlü girişimleri olumlu herhangi bir sonuç almayı sağlayamazdı. Osmanlı Devleti iktisaden zayıf buldukça, dostları onu incitecek, düşmanları

(8) Ahmet Agayef (Ağaoğlu), “Türk Âlemi 2”, Türk Yürdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 2 (1 Kanun-ı Evvel 1327 - 24 Aralık 1911), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 30-32.

soymaya devam edecekti. Osmanlılar müstakil yaşamak isterlerse, iktisaden kendi işlerini kendileri görebilecek bir hale gelmeliydiler. İktisadi istiklâl kazanabilmek, sanayinin ve ziraatin gelişmesine bağlıydı. Çiftçilerin neredeyse tamamı, halkın büyük ekseriyeti köylüydü. En başta onları düşünmek, planlama yapmak gerekiyordu. Türkiye’de köylüler meselesi, Osmanlı Devleti’nin iktisadi kudret, yani müstakil hayat meselesiydi. Hakikat bu merkezde olunca, ahalinin ekseriyetini köylülerin teşkil ettiği bir ülkede hükümet -şüphesiz- en baştan köylülerin durumunu düşünmeliydi.⁹

Ne var ki, uzun zamandır köylülerin durumu ile hemen hiç bir kimse -ne hükümet, ne de şahıslar- meşgul olmamış ve bu suretle zavallılar yalnız ve çaresiz kalmışlardır. Onlar hakkında bilinen bir şey varsa, o da, kendilerinin kesintisiz bir biçimde devlete asker ve vergi verdikleriydi. Köylüleri başka şey için düşünen olmamıştır.

Makedonya ve Ermeni köylülerine gelince, onları düşünüp müdafaa edebilecek hamiler vardı. Ermeni, Bulgar, Sırp ve Rum aydınları kendi soydaşlarının menfaatlerini düşünmüşler ve onlara destek olmaktan çekinmemişlerdir. Türk köylüsünün sorunlarına kayıtsız kalmaları dolayısıyla da, Türk köylülerin ihtiyaçlarını arayıp soran hiç olmamıştır. Bu durum zirai faaliyetlerin gün geçtikçe bir milli mesele şeklini almasına sebep olmuştur. Hakikatte ise köylüler meselesi, milli bir mesele olmayıp tüm ülkeyi ve vatandaşlarını ilgilendiren sosyal, toplumsal bir meseleydi. Gerek Bulgar ve gerek Ermeni aydınları ile köylüleri arasında az çok bir iletişim, ilişki mevcuttu. Bu durum, Ermeni ve Bulgar aydınlarının, medeniyet âlemi nazarındaki nüfuzlarını arttırıp, mevkilerini yükseltmiştir. Onlar tarafından gündeme getirilen iddia ve talepler, kendilerinin mensup buldukları milletler namına yapılmış olduğu şeklinde telakki edilmiştir. Türk aydınlarına gelince; onlar bilakis, köylülerden yüz çevirmişler ve bu suretle Türk milletini siyaset haricinde

bıraktıkları gibi kendileri de elle tutulur bir hedeften mahrum kalmışlardır. Bu görüntü, medeniyet âlemi nazarında Osmanlı Hıristiyanlarının, Türk hâkimiyeti karşısında boğuşmakta olduğuna dair bir zannın gelişmesine sebep olmuştur. Türk aydınları, Türk köylüleriyle münasebet kurduğunda ve devlet siyasetinde halkın menfaati en ileri sürüldüğü takdirde gidişatın değişeceğine hiç şüphe yoktu. O zaman köylü meselesi, yani Türk milliyeti ve Türklerin milli terakkileri meselesi de, Bulgar, Ermeni ve diğer milli meseleleri derecesine çıkacak ve neticede medeniyet âlemi, Türk köylülerine de, diğerlerine davrandığı gibi davranmaya mecbur kalacaktı. Hâl böyle olunca, muhtelif unsurların zihninde devam eden mücadeleler de şiddetini kaybetmiş olacaktı.¹⁰

Köylüleri fazlasıyla ilgilendiren askerlik meselesine bakıldığında durum bir bakıma Müslüman köylülerin aleyhineydi. Meşrutiyet yönetimi esnasında, askerlik hizmeti gayrimüslimlerle İstanbul ahalisine dahi teşmil edildi. Ne var ki, çocuğu askere giden köylü bir aile, sağlam bir işçisinden mahrum kalıyordu. Bu durum, köylünün iktisadi gücünü olumsuz etkiliyordu. Bununla beraber köylü askerlerinin sayısı da gittikçe artmıştır. Eskiden Müslüman ahaliden 180 erkek için bir asker alınmakta idi. Fakat daha sonra 135’te bir ve son beş yıldan beri 100’de bir kişi askerlik hizmet ile mükellef tutulmaya başlanmıştır. Kanûn-ı Esasî’ye binaen askerlik hizmetlerinin gayrimüslim ahaliye teşmil edilmesinden sonra da İslâm köylüleri için pek büyük bir değişiklik olmamıştır. Eş zamanlı olarak askere alınacakların miktarı arttırıldığından, Müslümanlardan alınan askerlerin sayısı azalmamıştır. Bunun dışında bedelli askerlik uygulaması dolayısıyla, askerlik hizmetinden muafiyet usulü devam ettirilmiştir. Bu uygulamadan da, en fazla, şehir ve kasabalar ahali ile Hıristiyanlar yararlanmıştı.

(9) Parvus, “Köylüler ve Devlet”, Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 9 (9 Mart 1327-22 Mart 1912), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 146-148.

(10) Parvus, “Köylüler ve Devlet”, s. 147.

Osmanlı Hükümeti (1327-1328) bütçesinde bedelli askerlikten bir milyon Osmanlı lirası gelir elde etmeyi öngörmüştür. Bu hesaba göre bedelli askerlikten muaf tutulacakların miktarı yirmi bin kişiye varmış olacaktı. Ne var ki, dokuz aylık süreçte bedelli askerlikten elde edilen toplam girdi 134.204.878 kuruşa ulaşabilmiştir. Bu suretle aynı senenin sonuna kadar askerlik hizmetinden kurtulanların sayısının otuz bin kişiye ulaştığı görülmüştür. Bütün şehir ve kasabaların Müslüman ve Hıristiyan ahalinin büyük bir bölümü bedelli askerlik sayesinde askerlik hizmetinden kurtulmuştur. Eğer bedelli askerlik usulü olmamış olsa, otuz bin fakir köylü askere alınmamış olacaktı. Köylü Türk ailelerinden otuz bin kişi; otuz bin zengin şehirlî ve kasabalı -ekseriyeti Türk olmayan- ailelerin devlete elli lira vermelerine mukabil üç sene askerlik etmeye mecbur oluyordu. Demek ki, zengin açısından askerlik, yevmiesi beş kuruşa tekabül eden bir hizmetti. Köylü, bu bedeli ödeyemeyecek durumda olduğu için, işgücü kaybına uğramıştır. Durumu uygun olanlar için bedelli askerlik sayesinde üç senelik askerlik hizmetinden kurtulmak karlı bir işti. Böyle birisi beş değil, yirmi, hatta otuz kuruş dahi kazanabilirdi. Zengin kimselerin durumunu belirtmeye gerek bile duyulmamaktaydı. Onların devlete üç sene için elli lira vermeleri kendileri için pek önemsizdi. Bu durumda bedelli askerlikten yararlananların sayısı gitikçe artacaktı. Böylece son askeri ıslahatla, Türk köylülerinin eskiye oranla devlete daha fazla asker vermesi kaçınılmaz olacaktı. Harbiye Nezareti, bedelli askerlik meselesi Meclis-i Mebusan'da müzakere edilirken tamamen kaldırılmasını istemiş, ancak, özellikle muhalif mebusların ısrarıyla devamına karar verilmiştir.¹¹

Bir ülkede askeri ve mali alanlara dair yapılması düşünülen ıslahatların, doğrudan toplumlara ve bireylere yönelik boyutu olduğu için, en başta nüfus durumunun belirlenmesine ihtiyaç bulunmaktaydı. Modern yöntemlere göre Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus

sayımı 1843 yılında yapılmak istenmiştir. Bu sayımdaki amaç "orduyu yeniden tanzim ve asker alma usulünü değiştirmek" olarak kabul edilmiş ve ülke sınırları dâhilinde yaşayan erkek Müslüman nüfus ile cizye ödemekle mükellef gayrimüslim nüfus tespit edilmek istenmiştir. Halkın bu uygulamayı iyi karşılamaması ve birçok yerde sayım karşısında direnç göstermesi amacın gerçekleşmesini engellemiştir.¹²

Aradan geçen yaklaşık 70 yıllık süre zarfında, orduyu tanzim ve askere alma iş ve işlemlerinde karşılaşılan zorluklar ve engellemeler devam etmektedir. Kuşatılmış ve saldırılara maruz kalan bir devletin, mali kaynaklara gereksinimi olduğu gibi, kendini korumak ve güvenliğini sağlamak için de asker potansiyelini artırmaya ve geliştirmeye mecburiyeti vardı. Eskiden cizye, yeni zamanda, miktarı tartışmaya açık olsa da, bedelli askerlik, bir yönüyle işin mali boyutunu meydana getirmiş görünüyordu.

1.2. Ermenilerin Gelişmişliğine Örnek Bir Kasaba: Eskişehir

Eskişehir, Ankara ve Kayseri'yi bir seyahatle yakından görme ve gözleme fırsatı bulan Türk Yurdu muhabirlerinden İzzet Ulvi'nin, Eskişehir'de yaşamakta olan Müslümanlar ile Hıristiyanlar hakkında aktarmış olduğu bilgiler, Ermenilerin konumlarının anlaşılması bakımından son derece önemlidir: "Kasabanın en şerefli bir caddesinde bir Fransız mektebiyle istasyon'da bir de Alman mektebi mevcuttur. Bunlar idadî derecesinde olup birçok Hıristiyan vatandaşlar buralardan yetişerek ecnebi müesseselerine yerleşiyor, ticaret âlemine atılarak lisan bilmeleri sayesinde galebelerini gösteriyorlar. Ermeni cemaati beş yüz hane kadardır. Beş yüz hanenin bir çocuk bahçesi ile yenice açılmış yedi senelik

(11) Parvus, "Köylüler ve Devlet", s. 147-148.

(12) Mehmet Demirtaş, Doğu Anadolu Nüfus Hareketleri (93 Harbi Sonrası), Yüzcüncü Yıl Ü. Sos. Bil. Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1996, s. 136-137.; Mehmet Demirtaş, "93 Harbi Sürecinde Bitlis'te Nüfus ve Yerleşme", II. Van Gölü Havzası Sempozyumu (Bitlis: 4-7 Eylül 2006), Ed.: Oktay Belli, Ankara, 2007, s. 241.

bir idadisi ve bu mektebin mükemmel bir de bandosu mevcuttur.[...] Ermeni mektebinin senevi beş yüz lira masrafını, beş yüz hane veriyormuş. Mektebin sınıflarını dolaştım. Talebeyi malumatlı, serbest, istikbal için ihtimalla hazırlanmış buldum. Derslerini dinledim, hatta muallimlerin teklifi üzerine istediğim sınıfın en küçük şakirtlerine Türkçe, Fransızca ibare okuttum. Doğrusu iyi idiler. Mektepte lisan derslerine çok ehemmiyet verilmiştir. Almanca, Fransızca, İngilizce okunduğu gibi, Türkçeye fazla saatler ayrılmış. Şakirtlerin âli mekteplere girebilmelerini temin için birçok dersler Türkçeden okutuluyor. Ermenice keza. Bir de mektep ticaret âlemine bağlı ve müstaid (kabiliyetli) fertler yetiştirmek fikrinde olmalı ki, talebeden teşekkül eden heyetler mesela: Erzurum ve İstanbul'da Muhtaryan mekteplerinde aynı suretle teşekkül etmiş heyetlerle ticaret ve sigorta ve saire muamelesi yapıyormuş. Tabii mal yerine kağıt gelip gidiyor. Heyetler aralarından mağazaya, şirkete müdür, kasacı, yazıcı intihab ediyorlar. Günü gününe hesap kaydına mahsus müteaddit defterler tutuluyor. Mektupların kopyası alınıyor. Bu muamele bir oyuncak olmayıp ciddiyetle yapılmaktadır. İşte iktisaden mevkileri yüksek olan Ermeni vatandaşlar böyle çalışıyor, meşrutiyetten böyle istifadeler ediyor, ticaret âlemindeki asıl mevkilerini atide gösterecekleri anlaşılıyor. Eskişehir'de Rum da vardır; fakat nispeten az olup, kız ve erkek mektepleri rüşdiye derecesindedir. Hıristiyan vatandaşlar kazançlı işlerde mevki sahibidirler. Rumeli ve Kırım muhacirleriyle bir kısım yerli ahalide de faaliyet eksik değildir. İslâm kızları için Bosnalı bir zatın iyi bir teşebbüsünü haber aldım. Bu adam bir kız sınavı mektebi açmış. Burada kızlar okuyacaklar, çalışacaklar, çorapçılık, fanilacılık gibi bir şey de öğrenmekle beraber icabında günlük, ücret alacaklarmış. Mektebin epeyce talebesi mevcutmuş. Gitmeye vakit bulamadığım için her yerde tatbiki faydalı olan bu müesseseye dair yazık ki, fazla malûmat veremeyeceğim. Yerli emtia celbine, bakkaliyeye mahsus bir şirketle diğer şirketler Müslümanlar tarafın-

dan tesis edilmiş olduğu gibi ufak bir banka da açılacakmış. Şehirde ve sonra da köylerde otomobil işletmek düşünülmüş olduğundan numune olmak üzere mükemmel bir otomobil bir şirket tarafından getirtilmiştir. İşte Eskişehir'in maarifçe, iktisatça yeni hareketleri benim gördüğüme, işittiğıme nazaran, bunlardan ibarettir."¹³

Müslümanlara ait okullar arasında yer alan mahalle mekteplerinin durumuna bakıldığında manzara pek de iç açıcı görünmüyordu. Mahalle mektebinde, çocukları Müslüman yapmaktan başka hemen hiçbir şey öğretilmemekteydi. Üst eğitim kurumlarından medreselerde de, mahalle mekteplerinin hedefi, ideali takip edilmekteydi. Medreselerin de mektepler gibi ideali Müslüman yetiştirmektir. Bu yönüyle mahalle mektepleriyle medreseler bir bütünlük ve uyum göstermekteydi. Konu hakkında görüşlerini belirtmekten çekinmeyen Akçura, yanlış anlaşılma kaygısını taşımakla birlikte; İstanbul mektep ve medreselerinin ideallerine erişebildiklerini, yani hakiki manasıyla bir Müslüman yetiştirmeyi başardıklarının asla iddia edilemeyeceğini savunmuştur. Ayrıca, sadece din ve ahlâk eğitimi almış olmanın toplum ve ülke için yeterli olmayacağını ileri sürmüştür. Mahalle mektebinden sonra eğitim hayatına devam eden öğrenciler, kimi asker zabiti, kimi kâlem efendisi, kimi Amerikan Koleji'nde eğitim almış bir Ermeni, kimi Alyans İsrailinden çıkma bir Yahudi, kimi Konya medresesinde tahsil görmüş bir sarıklı öğretmen ders almak durumunda kalmaktaydı. Matematik, Türkçe ve Arapça dilbilgisi derslerinin yanı sıra Resim, Jimnastik gibi farklı derslerde müfredatta yer almaktaydı.¹⁴ Öyle ki, ilkokuldan bir üst öğrenime geçen çocuklar dalgalar arasında kalmış yelkensiz, dümensiz bir tekneye dönmüş ve bir tarafa yürüyemez olmuştur. Herhangi bir şeye güç-

(13) İzzet Ulvi, "Kayseri'ye Doğru", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 11 (5 Nisan 1328-18 Nisan 1912), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 182.

(14) Yusuf Akçura, "Emel ve İdeale", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 16 (14 Haziran 1328-27 Haziran 1912), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 266.

lü bir şekilde inanması zorlaştığı gibi, manevi bir şeye ilgi duyması da gerilemiş olacaktı. Esasında yaşça büyüyen, maddi ve manevi ihtiyaçları artan gençler, sevdiği, tapındığı bir ideal bulunmazsa 17-18 yaşlarında sadece maddi, cismani zevklerin müptelası olmak yolunu tutma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı. Bahsi geçen bu mesele; Rum, Ermeni, Bulgar ve Yahudi okullarıyla değil, doğrudan Müslüman ahalinin çocuklarını gönderdiği eğitim kurumlarıyla ilgili ciddi bir meseleydi. Okulların sahipleri, Fransız sörleri, İtalyan cemiyetleri, Amerikan ve İngiliz misyonerleri, Alman papaz veya muallimleriydi. Bunların her biri çocuklara ve velilere kendince bir fikir, dünyaya dair bir görüş, bir amaç vermekteydi. Hâl böyle olunca da, devletten ve ait olunan toplumdan kopuk, birbirinden farklı ideallere sahip grupların oluşması kaçınılmaz olmaktadır. Yabancı mekteplerden okuyup çıkmış vatandaşlar, kendi mekteplerinde bir ideal üretememiş vatandaşlarıyla karışarak milletteki idealsizliği veya ideal anarşisini büsbütün körüklemiştir.¹⁵ Türk çocuklarının milliyetçilik duygusundan görece yoksun bir terbiye gördükleri aşıkardı. Bir Türk çocuğu ne hanesinde, ne mektebinde Türklüğünü kana kana bilerek, öğrenerek büyümekteydi. Buna mukabil bir Rum çocuğu, Demos ve Leonidas devrelerindeki mazisini, elifba ile öğrenmeye başlamaktaydı. Bir Ermeni çocuğunun ilk defa işittiği söz Büyük Dikran hikâyesi olurdu. Fakat Türk çocuğu için durum böyle değildi. O, ecdadını ne kitabından okur, ne de mualliminden dinlerdi. Milliyeti hakkında edindiği bilgi papağan gibi ezberlediği, Osmanlıların atası Kayı Han kabilesi reisi Süleyman Şah bin Kaya Alp'tir, cümlesinden ibaret kalmaktaydı.¹⁶

Dolayısıyla dini ve ahlaki eğitimin yanında, bilimsel nitelikli eğitim verilmesi ve de ortak toplumsal bir idealin oluşturulması, beklenen en doğru çaba gibi görünmekteydi. Yabancı okulların uyguladıkları müfredatların da yeniden düzenlenerek bu plan çerçevesinde tanzim edilmesi sorunların çözümünde kolaylaştırıcı etki yapabiliirdi.

1.3. İktisadi Durum

Türk esnafının zamanla gerilemesine en başta Avrupa büyük ticaretinin ve ülkede her kapıyı zorla açtıran Uhd-ı Atika'nın (Kapitülasyonlar) sebep olduğu bilinen bir gerçektir. Kapitülasyonlardan sonra esnafın gerilemesine etki eden diğer bir önemli sebep de, esnafın, zanaatkarların medeniyet âleminde icat veya tesis edilen ve eskilerine oranla daha ziyade kolaylık veren sınaî gelişmelere gereken önem vermemeleri, zamanın değişmesiyle usullerin ve insanların zevklerinin ve ihtiyaçlarının dahi değişmesi elzem ve zarurî olduğunu anlayamamaları olarak gösterilmiştir. İstanbul'daki Sahaflar Çarşısı'nın durumu bu tespite uygun düşmekteydi. Burası bir zamanlar İslâm ve Türk âleminin en önemli bir kitap pazarı konumundaydı. Fakat sonraları, özellikle Sultan II. Mahmut'un saltanatının ortalarında, Osmanlı Devletinde de Avrupa tarzı okullar açılmaya başlandıktan sonra bu çarşının önemi kaybolmaya ve piyasası yavaş yavaş düşmeye ve kitap basım ve yayımı, ticareti ikiye ayrılmaya başlayarak Babiâli civarında yeni bir çarşı meydana gelmeye başlamıştır. Zira, yeni okullar için gerekli olan kitaplar bir takım yeni usullerde yazılmak ve basılmak durumunda olunca, sahaflar bu tür eserlere, nedense şüphe gözüyle bakmış, ticaretinden sakınmışlardır. Zaman ilerledikçe medreseler, yeni tür okullar tarafından etkisizleştirilmiş ve doğal olarak da medreseler için ihtiyaç duyulan kitapların kullanımı da azalmıştır. Bunun sonucunda da Sahaflar Çarşısı'nda buhran baş göstermiştir. Kitapçıların birçoğu ticaretten çekilmeye, iflase mecbur kalmıştır. Dini ilimler alanındaki eserlerin de Babiâli civarındaki kitapçılar tarafından yayımlanması Sahaflar Çarşısı kitapçılarının önemini iyiden iyiye sarsmıştır.¹⁷ Ciltçilikte de durum pek farklı değildi. Avrupa usulünde presler sayesinde ciltçilikte meydana gelen ilerleme,

(15) Yusuf Akçura, "Emel ve İdeale", s. 267-268.

(16) Tefvik Nurettin, "Türk İptidai Mektep Kitapları", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı:22 (6 Eylül 1328--19 Eylül 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 362.

(17) Tefvik Nurettin, "Türk Esnafının Hali 2", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 12 (19 Nisan 1328-2 Mayıs 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 195.

bu sanatı hem kolaylaştırmış, hem de ucuzlatmıştır. İstanbul Beyazıt'ta Maliye Nezareti'nin karşı tarafında sıra sıra dükkânlar da bir zamanlar ciltçi esnafının merkezi idi. Fakat 1910'lara gelindiğinde bu alanda ancak iki-üç dükkân kalabilmiştir. Sahaflar ve ciltçiler gibi diğer sanat kolları da dünyadaki gelişmelere ayak uyduramadığı için önemini kaybetmeye, dükkânlar, iş yerleri bir bir kapanmaya başlamıştır. Daha da ilginç, Türk ciltçileri bu yeni usullerden yararlanmak yerine eski vaziyetlerine bir süre devam etmişlerse de, bir kaç sene içerisinde dükkânlarını bırakıp yeni usulde çalışan Ermeni ciltçilerinin yanına çirak olarak girmeye mecbur olmuşlardır.

Sanayi alanındaki gelişmelere önem vermeyerek mahvolmanın acıklı safhalarını daha önce Osmanlı Devleti haricindeki Türk şehirleri de yaşamıştır. Kafkasya'nın Nohaşeki şehri bu duruma iyi bir örnekti. Vaktiyle şehirde 75 ipek fabrikası bulunmaktaydı. Bunun bir kaç Ermenilere ait olup kalanı Türklerindi. Beş on sene önce bu fabrikalarda üretilen ürünler Moskova, Marsilya gibi en mühim ipek piyasalarında ciddi bir önem kazanmıştı. Fakat ipeği kozadan çıkarmak için İtalya'da icat edilen yeni makineler, ipek fabrikalarında büyük bir değişme meydana getirdi. İtalyan makineleri daha ince ipek elyafı çıkardığından dolayı o zamana kadar kullanılan Fransız makinelerinin değerini düşürmüş ve Fransız makineleri ile üretilen ipeklerin değerleri de yüzde 35-40 oranında düşmüştür. Noha'nın Türk ipekçileri bu yeniliği/ıca-dı önemsememişlerdir. Oğlunu Almanya'da makine mühendisliği mektebinde okutan bir Ermeni, ipek fabrikacısı oğlu sayesinde bu buluşa vâkıf olarak fabrikasını yeni usulde kurmuş ve piyasada önemli bir konuma yükselmiştir. Türk fabrikacıları, komşularının kazancını ve kendi fabrikalarının masrafını korumayarak zarar ettiğini gördükleri halde atılım yapamamışlar ve ortaya çıkan zarara dayanamayarak fabrikalarını kapatmışlardır. Böylece yeniliklere ayak uyduramayan Türk yatırımcısı hızla erimeye başlamıştır.

Buradaki en kritik soru; esnafın halini düzeltmek için ne yapılmalıydı? Bütün hükümetlerin bu meselenin daha fazla tahribata yol açmaması için gerekli önlemleri alması, bir plan/program çerçevesinde işleri düzene koyması kaçınılmaz olmuştur. Çeşitli teşvikler, sergiler, ikramiyeler devreye sokulmalıydı. Çeşitli felaketlerden işverenleri korumak için sigortacılığa önem verilmeliydi. Esnaf ve sanatkârların örgütlenmesinin sağlanması için dernekler ve odalar, sermaye ihtiyaçlarının karşılanması için de yeni bankalar kurulmalı ve yaygınlaştırılmalıydı. Bir an önce tekelleşmelerin önüne geçilmeliydi.¹⁸

1.4. Milletleşmek-Millileşmek

Dünyanın herhangi bir yerinde ortak lisanı, tarihe, amaca ve duyguya sahip herhangi bir kitle mevcut ise, orada bir milletin bulunduğu söylenebilirdi. Tarihte aynı siyasi hâkimiyet altında kalmış çeşitli topluluklar, bazen birbirine karışmışsa da, bu vaziyet milli düşüncenin gelişmediği eski devirler için geçerliydi. Oysa, dönemin maddi ve manevi yaklaşımları, dil ve ırk birlikteliği olan toplumların manevi bir birlik oluşturmalarına sebebiyet vermiştir. Bu da, kesin olarak anlaşılmıştır ki, her nerede bir Arap topluluğu mevcut ise orada Araplık meselesi, her nerede bir Türk kitesi varsa orada da Türklük meselesi ortaya çıkarmıştır. Dönemin gelişmişliğine Çin'in mukaddes duvarları bile açılmış iken İslâm kavimlerini en tabii, en meşru haklarından mahrum etmeye çalışmak faydasız bir çaba olmuştur. Bu nedenle, bazı karşı çıkanların, "Ortaya hiç yoktan bir Türklük meselesi çıkardınız." demeleri, tarihin gerektirdiklerini idrak etmemelerinden ileri geliyordu.¹⁹

Batıdan doğruya doğru az çok yoğun gruplar halinde akıp giden kitlesel Türk toplulukları mevcuttu. Din, dil, örf ve adet itibariyle hemen hemen manevi bir birliktelik,

(18) Tefik Nurettin, "Türk Esnafının Hali 2", s. 195.

(19) Köprülüzade Mehmet Fuat, "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık", Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/4. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 45 (25 Temmuz 1329-7 Ağustos 1913), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 372.

bütünlük teşkil eden bu maddi kitle mevcut iken, Türklük meselesi kendi kendisine meydana çıkmış demektir. Türkler arasında henüz tamamıyla milli bir vicdan teşekkül edemediği halde bu Türklük meselesi fiilen olmasa da, tüm gerçekliğiyle mevcuttu. Günü geldiğinde, tarihin akışını çevirmek ve manevi kuvvetlerin istilasına karşı gelmek için siyasi sınırlar ve askeri tedbirler daima aciz kalacak, var olan gerçeklik kendini gösterecekti. Buna Güney Slavları örnek gösterilebilirdi. Güney Slavlarının bir bölümü asırlarca Türk hâkimiyeti altında kalmışlardır. Fakat, gerek coğrafi şartlar, gerek Türk hâkimiyet anlayışı onların milliyetlerini yine asırlarca koruma altına almıştı. Güney Slavları nihayet asrın fikirleri ışığında vicdanlarında milliyet ateşini yakınca, maddeten mevcut o manevi birliktelik fiili ve siyasi gruplar oluşturmaya derhal imkân vermiştir.

10 Her millet, insanlık âlemine ayrı bir birliktelik hâlinde dâhil olmaktadır. Kendi içlerinde manevî bir birliktelik oluşturamayan kavimler, adeta kendi varlıklarından habersiz ve ait olmaları gereken kümeden kopuk duruma düşmekteydiler. Bulgarlar, Sırlar, Yunanlılar Hıristiyanlık âlemine ancak bilinçli bir topluluk hâlini aldıktan sonra dâhil olabilmişlerdir. Bu durumdan hareketle, Türklerin hâlâ benzer manada siyasi bir hedefe sahip olmadığı görülen bir gerçektir. Türklerin en büyük hedefi ise, Osmanlı saltanatını yeniden güçlendirmektir. Bu hedefin gerçekleşmesi halinde, din, dil ve maneviyat bakımından Osmanlı sınırları içinde ve dışında yaşamakta olan milyonlarca insan bir birliktelik bilinci kazanacak, medeniyet ve insaniyet yolunda ilerlenmiş olacaktır. Türk milliyetçilerinin en başta düşündükleri şey bu nedenle Osmanlı Türkleri idi. Osmanlı bayrağı altında yaşayan Türklerin maddi ve manevi zorluklardan, eksikliklerden kurtarılması ilk çözülmesi gereken meseleydi.

Milleti oluşturan en büyük iki unsur; milli lisan ve milli tarih idi. Milli tarih o kadar unutulmuştu ki, milletin ismi olan Türk adı

ortadan kalkmış ve yerine diplomatik (düveli) bir unvandan başka bir şey olmayan Osmanlı tabiri geçerli olmuştu. Bu durum göstermekteydi ki, Osmanlı Devleti'ndeki Türkler, milli bir anlayıştan mahrum, manevi bir birliktelik oluşturmaktan son derece uzaktı. Bu nedenledir ki, böyle büyük bir kitlenin milletler asrı olan 20. asırda hiçbir hayat hakkı olamazdı. Oysa, Türklerle aynı sınırlar içerisinde yaşayan Hıristiyan vatandaşlar; Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Sırlar yaşadıkları coğrafyanın gereklerine göre az çok zaman farklarıyla uyanmış ve Fransız İhtilâli'nin bütün dünyaya saçtığı milliyetçilik kıvılcıklarının anlamını ve değerini gittikçe daha açık bir şekilde idrak etmişlerdi. Onlar zaten böyle bir uyanışa çok müsait bir durumda idiler. Mezhebi imtiyazlar ve siyasi mahkûmiyet her Hıristiyan cemaatini manevi bir birliktelik hâline sokmuş, her kavim kendi içinde milli bir dayanışma ve yardımlaşma meydana getirmişti. Rum Patrikhanesi, Köprülüler zammında ve öncesinde "Rumların ân-ı istiklâli yaklaştığını, Türk hükümetinin zevâl-pezîr olacağını" Rum cemaati arasında büyük bir hararet ve iddia ile dile getirmişti.²⁰

Ermenilere bakıldığında, milli benliklerinin korunmasında ve gelişmesinde rol oynayan en önemli faktörler arasında milli bayramlarının bulunduğu söylenebilir. Hiçbir engellemeyle karşılaşmadan bir kez daha medeni ve milli bayramlarını 13 Ekim 1913 Pazar günü kutlamışlardır. 1913, Ermeni harflerinin icadının 1500'üncü ve Ermeni matbaacılığının 400'üncü yıldönümü olmuştur. 413-1513-1913; bu tarihler etrafında, Osmanlı Ermenilerinin yaptıkları görkemli şenlikler, muhtemelen Ermenistan'ın Bizans ve İran tarafından kontrol edildiği devirden itibaren görülmeyen bir rahatlık ve serbestlik içerisinde yapılmıştır. Ermenilerin, bu rahatlığı ve serbestliği elde etmek için çok çalıştıkları görülmesi gereken bir hakikattir. Kumkapı civarındaki kiliselerden birisinde düzenlenen şenliklere bakıldığında, Ermeni milletinin en

(20) Köprülüzade Mehmet Fuat, "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık", s. 373-375.

aşağı tabakalarına kadar milliyetçilik duygularının nüfuz ettiği görülmüştür. Kılık ve kıyafetlerinden balıkçı, kayıkçı, tulumbacı oldukları anlaşılan kimseler dahi, şenliğe anlayarak, geleceğe dair hedefler besleyerek iştirak etmişlerdir. Kilisede bir düzenleme yapılarak, kilise adeta kiliselikten çıkarılıp bir nevi konferans salonu hâline getirilmiştir. Oluşturulan bando, ilâhîler, marşlar hatta valsler seslendirmiştir.²¹

Ermenilerin sahip olduğu millilik bilincinin, Türklerin arasında da hayat bulması biraz zaman almıştır. Sultan II. Abdülhamit döneminde, Avrupa'da Türk talebesi yok denecek kadar azdı. Zaman geçtikçe Avrupa darülfünunlarında (üniversite) Türk talebesi artmıştır. İlme susayarak yahut sadece moda ya kapılarak kendi paralarıyla gidip okuyanlar da görülmüştür. İsviçre'nin Cenevre Darülfünunu'nda ilk etapta sadece altı Türk talebe varken, 1912'de bu sayı on dörde, 1913'te ise otuz beşe çıkmıştır. Lozan'da 35, Nöşatel'de 6, Paris'te 45, Liege'de 9, Berlin'de 60 kadar Türk talebesi öğrenim görmekteydi. An itibarıyla tüm Avrupa'da Türk talebesinin toplamı 400 e kadar çıkmıştır. 35 Türk talebesi olan Cenevre Darülfünunu'nda, 80 Bulgar, 600 Sırp ve 700 kadar Rusyalı vardı. 60 Türklü Berlin Darülfünunu'nda 300'den fazla Balkanlı Slav talebe öğrenim görüyordu.

İlk senelerde Avrupa'da okuyan Türkiyeli gençlerin hepsi bir araya toplanıp Osmanlı unvanı altında kulüpler/cemiyetler teşkil etmişlerdir Bu cemiyetlere Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Rum, Bulgar, Yahudi hepsi girmiştir. Fakat darülfünunlarda Türkiyeli Ermeni ve Rum talebe, Türklerden daha fazla olduğu için topluluk ve dernekler onların elinde, onların nüfuzu altında bulunuyordu. Türkler önemsiz ve değersiz bir duruma düşmüşlerdir. Gitgide Türk talebe bu hâle artık dayanamaz olmuş ve vatanlarında uyanmış Türklük hareketinin memleket ve millet sadeti için yegâne doğru ve iyi yol olduğunu anlayarak, Türkçülük mesleğine hizmete ko-

yulmuşlar ve buldukları Avrupa şehirlerinde Türk yurtları açmışlardır.²²

2. Bölünme Süreci ve Yükselen Beklentiler

Meşrutiyetin ilanıyla birlikte bütün Türkiye'yi büyük bir heyecan sarmıştır. Adeta bir devir kapanmış yeni bir devir açılmıştı. Sokaklar, meydanlar ortak kutlama mekânları olmuştu. Papazlar, imamlar, hahamlar, halk önünde kol kola geziyor, Rum, Rumen, Sırp eşkiyalar yuvalarından inip, kendilerini çekinmeden aşikâr etmişlerdir. Kürt vatandaşlar, sevinçlerini Ermenilerle paylaşmıştır. II. Abdülhamit döneminde sınır dışı edilmiş her din ve cemaatten vatandaşlar yurda dönüş yapmıştır. Her balkondan hürriyet, eşitlik, itihât ve kardeşlik idealleri söylem olmuştur. Artık ne Müslüman, ne Hıristiyan, ne Sırp, ne Türk, ne Bulgar, ne Ermeni, ne Rum, ne Yahudi, ne de Arnavut kalmamıştı, dini ve sosyal farkların hepsi silinmişti. Osmanlılar, vatanın derin aşkında birleşerek, yeniden kardeş olmuşlardır.²³

Söz konusu coşkunun gerçekleri ne kadar temsil ettiği noktasında bir tereddüt vardı. Dönemin İngiliz Büyükelçisi Sir Edward Grey, II. Meşrutiyetin ilan edilmiş olmasından büyük endişe duymuş ve bu hissiyatını hükümeti ile paylaşmıştır. Ona göre, Türkiye gerçekten bir meşrutiyet yönetimi kurar ve bu yönetimi ayakları üstünde tutabilirse ve kendisi de güçlü ve dirayetli bir hale gelebilirse, bunun sonuçlarının ileride hiç hesaplanamayacak yerlere varması olasılığı çok yüksekti. Başarının ilk etkisi çok geçmeden Mısır'da, ardından da Hindistan'da hissedilecekti. Türkiye parlamenter sistemi uygulamayı başarıp, hükümet meselelerini de çö-

(21) "Ermeni Milli Şenlikleri", Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/5. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 51 (13 Teşrin-i Evvel 1329-30 Ekim 1913), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 60.

(22) "Avrupa'da Türk Talebesi", Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/5. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 50 (13 Teşrin-i Evvel 1329-16 Ekim 1913), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 44.

(23) P. Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Millî Arıyorlar 2", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 22 (6 Eylül 1328-19 Eylül 1912), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 365.

zerse, Mısır'ın İngiltere'den isteyeceği benzer uygulamalar zor kullanılarak durdurulamaz hale gelecekti.²⁴ Hintli Müslümanların, Osmanlı'daki Müslüman kardeşleriyle Üçlü İttifak'a karşı bir cihat savaşına kalkışmasından da büyük endişe duyulmuştur. Eğer İngilizler, Türkleri şeytan gibi gösterebilirlerse, Hintli Müslümanlar Türklerin gerçekten de kötü Müslümanlar olduklarına ve herhangi bir savaşta peşinden gidilebilecek türden Müslümanlar olmadıklarına ikna edebileceklerdi.²⁵

Öte taraftan, Osmanlılık fikri uygulama ve açıklanma noktasında, birbirinden farklıydı. Medeniyetçe hayli yükselerek bir milli duruş oluşturmuş milletler nezdinde Osmanlılık, bir nihai mütareke, bir daimi barış, muhtelif ırklardan olan unsurların eşitlenmesi, herkesin devlet hizmetlerine kabul olunması, Fatih unsurun imtiyazından vazgeçerek; devlette, orduda, adliyede birincilik mevkiini terk ederek, diğer unsurlarla hemhal olmaya, alelade bir vatandaş derecesine inmeye rıza göstermesi demektir. Türkler, kendilerine tarih ve fütuhatin verdiği haklardan feragat ediyorlardı. Her millet, kendi müesseselerini, teşkilâtını hür ve rahat bir biçimde muhafaza, ıslah, inkişaf edecek/ettirecekti. Hiçbir şeyi terk ve feda etmeyecekti. Osmanlı Devleti'nde ne kadar ırki cemaat varsa, o kadar da birbirinden ayrı sosyal hayatlar olacaktı. Gayrimüslimler, dışında kaldıkları medeni hukuk ve siyasi hayata iştirake davet olunuyorlardı. Türk padişahlığının Rum, Arnavut, Bulgar tebaası, artık Osmanlı vatandaşı Rum, Arnavut ve Bulgarlar olacaktı. Artık hükümdarın keyfine tabi sürü, reaya kalmayacaktı. Herkes seçme ve seçilme hakkına sahip olacaktı. Kanun, kamuoyunun malı olacak, yalnız bir ırkın ya da bazı zümrelerin tekelinde olmayacaktı. Cemaat yapısı, varlığını ve önemini koruyacaktı. Herkes, cemaat ve memleket hayatı temel olmak üzere, özerk/otonom bir hayat yaşayacaktı. Herkesin önce küçük ve büyük vatanı; cemaat vatanperverliğiyle de Osmanlı sadakati bulunacaktı. Büyük vatana, asıl fitraten sevilen küçük vatanın gelişimi ve

terakkisi için ihtiyaç vardı. Asıl gaye cemaatlerin varlığını korumaktı. Devlet, jandarmalıktan başka bir şey yapmayacaktı. Hudutlarda sulhu, dâhilde asayişini sağlamaktan başka bir şey üstlenmiş almayacaktı.

Türkler ise, Osmanlılığı hiç de böyle anlamıyorlardı. İnkılâba kadar hakiki Osmanlılar yalnız onlardı ve onlar yalnız Osmanlı idi. Şimdi onlar bu unvanı diğerlerine de teşmil ediyorlardı. Artın diğerleri de Osmanlıdan başka bir şey olamayacaklardı. Onlar her türlü ayrımcılığı redde mecburdular. Artık ne Rum, ne Yahudi, ne Ermeni yoktu, yalnız Osmanlılar vardı. Artık milletler yoktu; yalnız millet vardı. Osmanlılık hissinde hakıyla birleşmek için, herkes kökeninden/farklılığından sıyrılmalıydı. Bütün gönüller vatanına bağlanmalıydı. Sosyal hayat ile medeni hayat birbirine karışıp birleşecekti.

Türklerin bu rüyası uzun sürmedi. Hiç yoktan, bir millet halk edemeyeceklerini çabuk anlamışlardır. Farklılıkları bulunan unsurlar, Osmanlıcılığa tamamen muhalif, ananelerine, teşkilatlarına gayet sağlam bağlarla bağlı durumdaydılar. Durdurulamayacak kadar şiddetli kavmiyet cereyanlarına hayali engeller koymaya çalışmaktan ne hâsıl olacaktı? Demek, selameti başka tarafta aramak lazımdı. Din neden sağlam bir milli bağ olmasın?²⁶

2.1. Osmanlılığın Sonu: Balkan Faciası

Osmanlı aydınları ve siyasetçileri, Meşrutiyetin ilanı ile birlikte, ülkenin ıslahına samimiyet ve kararlılıkla başlamıştır. Ancak müspet bir iş görmekten ziyade, menfi durumlara karşı koymak, ıslahatlara karşı gelişen dâhili ve harici engellerle, meselelerle meşgul olmak zorunda kalınmıştır. Üç sene süresince haricî ve dâhili sıkıntılar hiç eksik

(24) Ayrıntı için bkz., Mehmet Beşirli, "İttihatçılar ve Alman Nüfuzunun Tanınması", *Türkler*, Ed.: H. Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., 13. Cilt, Ankara, 2002, s. 321-330.

(25) Ayrıntı için bkz., Justin McCarthy, "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", *Türkler*, Ed.: H. Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., 13. Cilt, Ankara, 2002, s. 469-481.

(26) P. Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar 2", *Türk Yurdu*, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 22 (6 Eylül 1328-19 Eylül 1912), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 366-367.

olmamıştır. Son olarak, Osmanlı Türklerinin karşısına çıkan en önemli mesele Trablusgarp Savaşı olmuştur. Afrika Kıtası'nda, Avrupa devletlerinin aldatici ve ağır boyunduruğu altına girmemiş, biricik Trablusgarp vilâyetine İtalyanlar, haksız, usulsüz taarruz ederek, asker çıkarmışlardır.

Trablusgarp'ın Osmanlı kalmasında, Osmanlı Devleti kadar, İslâm ve Türk âlemi de büyük ilgi göstermiştir. Bu ilgi savaşın başladığı andan itibaren, açık olarak görülmüştür. Osmanlı-İtalyan Savaşı karşısında Arap ve Türk askerleri kan ve canlarını birleştirip, aynı şevk ve heyecan, aynı şecaat ve fedakârlıkla müşterek vatanlarını müdafaa etmeye çalışmışlardır. Zaman zaman yaşanan anlaşmazlıklara rağmen böyle bir birlikteliğin oluşturulmuş olması Türkler ve Araplar açısından kayda değer bir gelişmeydi.²⁷

Savaş sekiz ayını doldurduğunda; Osmanlılar, kuvvet ve fedakârlıklarıyla, İtalyanlar ise yürüttükleri politikalarla üstünlük elde etmeye çalışmışlardır. İşgalci İtalya, olağanüstü Osmanlı savunması karşısında; Trablus, Humus, Bingazi, Derne, Tobruk müstahkem ordugâhlarından burnunu dahi öne çıkaramamıştır. Taarruzlarda başarı elde edilemeyince, Taranto'dan Trablus'a diye gönderilen İtalyan donanması, Berberistan sahilleri yerine Boğazlara ve Adalara gönderildi. Boğazları tehdit, adaları işgal eden İtalya, 5 Nisan 1912'de Boğazlara gerçekleştirdiği saldırıda herhangi bir başarı elde edememiştir. Ancak ticari faaliyetlerin engellenmesi üzerine Rus Çarlığı'nın sözde bir protestosu söz konusu olmuştur.²⁸

Avrupa diplomasisinin ikinci derecede bir devleti olan İtalya, bu durumunu değiştirmek için sömürgeler ele geçirme stratejisini uygulamak yönünde uzun soluklu bir politika izlemiş ve Trablusgarp ve Bingazi'yi gündemine almıştır. İngiltere, Avusturya, Almanya, Fransa ve Rusya'ya birtakım gizli antlaşmalar yaparak muhtemel tüm engellemeleri en baştan ortadan kaldırmış ve saldırısını başlatmıştır.²⁹

Trablusgarp'a çıkan İtalyanlar, çatışma sahasını genişletmek için Balkanları da meselenin içerisine çekmek istemiştir. Balkanlarda Slav topluluklarının çoğunlukta olması dolayısıyla Rusya'nın tavrının ne olacağı çok önemliydi. İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun nasıl bir yaklaşım sergileyeceği de ayrıca merak konusuydu.³⁰

Artık açıktan açığa çarpışmaya başlamış olan bu iki kuvvet, Balkanlarda asırların sürüp getirdiği iki cihan, iki medeniyet, iki fikirdi. Meseleyi yakından takip ettiği görülen Kütahya mebusu yapmış Ferit Bey, Türk-Slav, İslâm-Hıristiyan çatışmasının tarihi kökenlerini şu şekilde açıklamıştır: "Avrupa, medeniyet-i Hıristiyanıye ile bir vahdet-i siyâsiye ve diniye iktisap ettiği andan itibaren, Avrupa'da bir şark meselesi tahaddüs etmiş ve bir ehl-i salib ordusu teessüs eylemiştir. Hristiyan âleminin hudutlarını muhafaza etmek, hudutlar maverasmdaki akvamı ya Hıristiyanlığa ithal, yahut tard ve imha eylemek Mesele-i Şarkıye'nin esasını ve ehl-i salib ordusunun vazife-i asliyesini teşkil eder. Mesele-i Şarkıye'yi halletmek, tâbir-i diğerle ehl-i salib vazife-i asliyesini ifâ eylemek işi elden ele geçmiştir; Şarlman'dan şarkî Germenlere, onlardan şimal İslavlarına ve nihayet cenup İslavlarına. Bugün şu ehl-i salib, Osmanlı padişahının Rumeli'deki bakiyye memalikini dört taraftan sarmış, çevirmiş bulunuyor. Osmanlılığın Rumeli yakasındaki miras-ı ecaddı, bugün son(?) ehl-i salib ordusu tarafından tehdit olunuyor. Hülâsa bugün hilâl ve salib son bir mücadele için karşı karşıya bulunuyor."³¹

(27) Yusuf Akçura, "Türk Âleminde", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 1 (17 Teşrin-i Sani 1327-30 Kasım 1911), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 20-21.

(28) Ahmet Ferit, "Kuvvet ve Siyaset Muharebesi", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 13 (3 Mayıs 1328- 10 Mayıs 1912), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 217-218.

(29) Ayrıntı için bkz., Hale Şivgin, "Trablusgarp Savaşı", Türkler, Ed.: H. Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., 13. Cilt, Ankara, 2002, s. 274-290.

(30) Ahmet Ferit, "Kuvvet ve Siyaset Muharebesi", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 13 (3 Mayıs 1328- 10 Mayıs 1912), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 218-219.

(31) Yusuf Akçura, "Tarihi Mevzimizde", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 24 (4 Teşrin-i Evvel 1328-17 Ekim 1912), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 404.

İş sadece bununla bitmemiştir. 19. yüzyılda birbirleriyle amansız bir rekabete girmiş bulunan İngiltere ve Almanya, bu yolda bütün dünyanın rahatını bozmuşlardır. Ne yazık ki, Avrupa devletlerinin büyük muharebelerine Osmanlı saltanatı da neredeyse her daim sürüklenmiştir. Burbonlarla Habsburglar çarpışırken, Almanlarla Ruslar Lehistan'ı parçalarken, İngilizler Napolyon'u yenmekle uğraşırken, Türkiye, hiçbir gerçekçi çıkarı olmadığı halde gâh Fransızların, gâh İngilizlerin yönlendirmesiyle harbe girmiş ve genellikle kırılan çömleğin maliyetini ödeyen taraf olmuştur. Son olarak, Rusya ve İngiltere el birliğiyle hiç durmadan Makedonya mangalını üflemeğe, körüklemeye başlamışlardır. İngiltere çok geçmeden Slavlarla birleşmiş, Almanya'ya karşı Ruslarla ittifak etmiş, Almanya'nın güneyindeki ihtiyat ordusuna -yani Osmanlılara karşı- da Makedonya Bulgar çetelerini düzenlemekle uğraşmıştır. Londra'daki Balkan Komitesi, bütün dünyanın sömürülmesinden toplanılan sterlinleri Balkanlara boşaltmıştır. Bulgar çeteleri, iş ve güçleriyle meşgul Türk, Rum ve hatta Bulgar köylerini yakıp yıkmakta iken İngiltere Hariciye Nezareti, Vilâyet-ı Selâse'nin (Rumeli) Türkiye'den büsbütün ayrılması için türlü lâyhalar hazırlamıştır. Amaç çok açıktı: Ya Osmanlı Devleti korkup aman dileyecek, Almanya'nın yerine İngilizleri tercih edecek, ya da Makedonya Bulgarlara geçerek, Berlin'den Kuveyt'e giden demiryolu ortasından kırılmış, Hilafet makamının değeri ve itibarı kökünden sarsılmış, Türk ordusu ezilerek Asya'ya kovulmuş olacaktı. Alman ve Avusturyalıların yardımı ile olmuş olacak ki, İngiltere bu darbesini istediği ölçüde vuramamıştır.

Son birkaç yılda olup bitenlere bakıldığında; Osmanlı inkılâbı, Türkiye'de bir hayli çalkantı ve sarsıntı üretmiştir. Başta Rumeli'nin Slavlarına epey yüz veren inkılâp, onların bütün arzularını bittabi yerine getiremediğinden eski dostluklar, Balkan ittifakı hayalleri pek çabuk dağılıp kaybolmuştu. Slavların millî ve tabii hasımları olan Arna-

utlarla inkılâp arasına bir mesafe girmiştir. Arnavutluk'a bir kaç defa asker gönderildi. Aynı zamanda Havran ve Yemen İsyanlarını bastırmak için askeri müdahale gerekmiştir. Derken Trablusgarp'ta İtalya ile harbe girilmişti. Bunlara 31 Mart Vakası, Hareket Ordusu'nun payitahta yürüyüşü, bir padişahın darbeyle indirilmesi, hiç girmemesi gereken alanlara kadar uzanan parti kavgaları, ticarî buhranlar gibi hadiseler de ilave edilirse, Osmanlı milletinin, Osmanlı ordusunun, dört sene zarfında pek de istirahat yüzü görmediğine hükmetmek gerekiyordu. Gerçekten de, geçen dört yılın Osmanlıların hanesine bir kazanç sayılması imkânsız gibiydi.³²

Balkan devletlerinin konsolosları, Avrupa'nın ajanları, gayrimüslimlere rehberlik etmek, destek olmak, aç ve hırsız memurlara karşı onların savunucuları olmak görevini hakkıyla yerine getirmişlerdir. İyi eğitim görmüş müteşebbis ve faal bu gayrimüslimler, efendileri Türkleri kısa bir südre geri bırakmışlardır. Hıristiyanlar yükseldikçe, her türlü yardımdan mahrum, istibdadın pençesine ümitsizce terk edilmiş Türkler alçalmış, güçten düşmüştür. Benzer yönlerden ilerleyen iki kavim, Türkleri Anadolu'nun ortalarında yığılmaya mecbur ediyordu. Adalardan gelen Rumlar, Türk elinden sahili alıp Türkü Anadolu'nun tozlu yaylalarına, çorak çöllerine atarken, İngiltere şehirleriyle ticari münasebetleri sayesinde zenginleşip sarraflık eden Ermeniler de şark yolunu kesen taraf olmuştur.³³

2.2. Amaç İslahat mı İslahatsızlık mı?

Avrupa, bir taraftan orduları vasıtasıyla Osmanlıdan muharebeler yoluyla mütemediyen parça parça yerler almakta olduğu gibi, diğer taraftan da kendisinin güçlü maliyesi sayesinde Osmanlı Devletini büyük borçlarla kendisine bağlayarak, hem iktisadi, hem

(32) Yusuf Akçura, "Tarihi Mevzimizde", s. 404-406.

(33) P. Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 21 (23 Ağustos 1320-5 Eylül 1912), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 351-352.

de siyasi tahakküm ve kontrol sağlamıştır. Duyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin devlet içinde devlet gibi bir vaziyette bulunduğu ve Alman sermayesinin Anadolu şimendiferlerini elde ederek, Anadolu vilayetlerini iktisaden Alman vilâyeti haline getirmekte olduğu görülmekteydi. Avrupa emperyalizm ve kapitalizminin ikiyüzlü tavrı, rutin bir durum haline gelmişti. Uсталık eseri bir politikayla, Türkiye'den ıslahat icrasını talep eden Avrupalı devletler, aldığı pozisyonla sanki Türkiye'nin ıslahını arzu eden tarafın gerçekte yalnız kendilerinin olduğunu ve ıslahatın icrasında yaşanan olumsuzluklardan ise Osmanlı Hükümeti'nin kabahatli bulunduğunu göstermek istemişlerdir.³⁴

Islahattan daha çok, vilâyetlerin ne surette yönetileceği, ülkede federasyon mu, ya da özerklik mi uygulanması gerektiğine dair tartışmalar ana mesele olma özelliğini taşımaktaydı. Ülke nasıl ve kim tarafından yönetilirse yönetilsin, dâhilde ıslahat icrası öncelikle finansal kaynaklara bağlıydı. Mesela, Makedonya çeteleri yöneticileri Makedonya'ya mutasarrıf ve vali tayin edilmiş olsalardı, ellerinde para bulunmadıkça, ne demiryolları yapabilir, ne maarif teşkilâtı vücuda getirebilir, ne de memlekette kişi ve mülklerin masuniyetini güven altına alabilirlerdi. Islahatın icrası için lüzumu olan paralar sadece Avrupa'dan alınabilirdi. Fakat Avrupa, en gerekli olduğu zaman para vermemekteydi. Bu durum doğrudan başarısızlığı hazırlamaya yönelikti ve her daim işe yaramaktaydı. Avrupa maliyecilerinin ve diplomasisinin kendi çıkarlarını korumak ve geliştirmek için, uygulaya geldiği en büyük taktik bu şekildeydi. Onlar, Türkiye maliyesinin ıslahını sağlayacakları yerde, bilâkis eski kapitülasyonlara dayanarak ve memleketi maliye ve faizcilik mukaveleleriyle kendilerine bağlayarak, Türkiye'nin mali bakımdan güçlü ve istikrarlı bir konuma gelmesine engel olmuşlardır.

Öte taraftan, mali baskı ile birlikte, savaş alternatifi de daima gündemdeki yerini korumuştur. İtalya, bir bakıma ıslahat ba-

hanesiyle Türkiye'ye muharebe açmıştır. Bu muharebe ne yazık ki pek çok para sarfını sebep olmuştur. Balkan devletleri de en başta, yine ıslahat bahanesiyle Osmanlı Devleti'ne karşı askeri yöntemlere başvurmuşlardır. Oysa bu durum, hem Balkan devletlerine, hem de Osmanlıya büyük masraflar çıkarmıştır. Görülen o ki, Avrupa muharebeler vasıtasıyla Türkiye'yi mali yönden ilk etapta eziyor, sonra da kendisinden ıslahat icrasını talep ediyordu. Fakat Osmanlı Hükümeti, ıslahat icrası için gerekli olan para aramaya başladığı vakit Avrupalılar; "Size verdiğimiz paraları nerelere sarf ettiniz? Paraları israf etmiş ve faydalı cihetlere sarf eylememişsiniz. Niçin memlekette demiryolları inşa etmediniz?" şeklinde şikâyetler öne sürmüşlerdir. Onların başlıca amacı hem Osmanlıyı, hem de Balkan devletlerini zaafa uğratmaktı. Bu durumda Balkan devletleri, tavırlarıyla kendilerinin değil, Avrupa devletlerinin çıkarları için çalışmakta ve ahalilerinin kanını dökmekle kendilerini Avrupa tabiiyetine daha ziyade bağlamaktaydılar. Avrupalı güçler, muharebeden sonra borçlandırma yoluyla birçok şartı kabul ettirerek, teminat, kontrol, imtiyaz gibi birçok şeyler talep edecek ve bu surette ülkenin bütün kaynaklarını ele geçirecek Türkiye'yi esaret altına alacaktı. Muharebenin yürütülmesi paraya bağlı olduğundan, maliye meselesinin son derece önemli bir keyfiyet halini aldığını herkes bilmekteydi. Bir devlet mali yeterliliğe sahip değilse eğer, kazanılacak bir muharebeden hiçbir fayda göremezdi. Bu hususta, 1853 Kırım Muharebesi tarihi bir misal olarak gösterilebilirdi.³⁵

2.3. Son Çare: Yeniden Osmanlılık

Yaşanan gelişmeler, bütün dünyanın gözlerini, İslâm ve Türk devletlerinden hâlâ hayat ve istiklâlini devam ettirmeyi başarmış yegâne devlet olan Osmanlı Devleti'ne çevir-

(34) Parvus, "Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akça", Türk Yürü, 2. Cilt (3-4/3. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 25 (18 Teşrin-i Evvel 1328-31 Ekim 1912), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 23.

(35) Parvus, "Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akça", s. 23-24.

miştir. Fas ve İran'dan sonra sıra Türkiye'ye gelecek deniliyordu. Son gelişmeler, ne yazık ki, bu kehaneti doğrular bir görünüm arz etmiştir. Osmanlı'nın hâli; Türk olsun, Türk olmasın; Müslüman olsun, Müslüman olmasın, bütün Osmanlıları ciddi bir endişeye düşürecek mahiyettedir. Ülke sınırları dâhilinde yaşamakta bulunan Müslüman ve Türklere karşı sorumluluk duyulduğu gibi, hariçtekiler için de bir sorumluluk hissetmek Osmanlı varlığının bir gereğiydi. Ancak, Osmanlı vatandaşlarından bazı topluluklar vardır ki, onların millî menfaatleri, Osmanlı istiklâl ve bütünlüğüne, Türklere kadar belki Türklere daha fazla muhtaç durumdaydı. Bunlardan ilk anda akla gelen Ermenilerle Arnavutlardı. Osmanlı Devleti tarih sahnesinden kalktığı anda bu iki milletin mevcudiyetlerini devam ettirmeleri büyük tehlikelere maruz kalmış olacaktı. Ne ki, İslâm ve Türk hâkimiyetinin yer yüzünden henüz büsbütün kalkmadığını gösterircesine Asya ve Avrupa kıtalarında dikilen bu sağlam kale, son zamanlarda çok zedelenmişti. Beş on senenin hadiseleri, kalenin hakiki muhafızları arasında dahi görüş ve fikir birliği olmadığını gösteriyordu.³⁶

Osmanlılık çabasının içi gün geçtikçe boşalıyordu. Araplar ile Arnavutlar milliyetçilik fikrini ilk olarak İslâm âlemine ithal etmişlerdir. Mısır'da Abdullah Nedim, Arap milliyetçiliğini, İstanbul'da Naim Bey Fraşeri Arnavut milliyetçiliğini diriltmeye çalışıyorlardı. Bir mefkûrenin taban bulabilmesi için iki hissini yardımına ihtiyaç vardı. Bunlardan birisi millî muhabbet, ikincisi ise, herhangi bir istibdadı karşı kin ve nefret uyandırmaktı. Abdullah Nedim'le Naim Beyin her ikisi de bu millî kını uyandırmak için Türk düşmanlığını tamime lüzum görmüşlerdi.

Tüm Arnavutları temsil etmediğini not düşmek kaydıyla; Gökalp, bir süre sonra siyaset âleminde önemli bir sima olmayı başaran bir Arnavut doktorun kendisine söylediklerini şu sözlerle aktarmıştır: "Biz Arnavutlar, istibdadı yıkmak için Türklere yardıma hazırız. Fakat bilmelisiniz ki, bizim nazarımda

bir Abdülhamit istibdadı yok, bir Türk istibdadı vardır. Bugünkü idareden mesul olan doğrudan doğruya Türklere dir. Eğer bu zalim hükümete nihayet vermezseniz, biz tüfenklerimizizi sizi temsil eden şahsa değil, bizzat sizin göğsünüze çevireceğiz." "O zamandan beri dikkat ettim: Arnavut gençleri Türklere terakkiye müsait olmadığına, Türklere hayat ortaklığı ederlerse kendilerinin de muzmahil olacağına dair mantıklar yürüterek milliyet hissini nefh ediyorlardı. Bu telkinleri yalnız Arnavut gençlerine mahsur değildi. Arap ve Kürt gençlerine de bu düşünceyi telkine çalışıyorlar, hatta Türklere cibilliyetsiz ve barbar olduğuna Türklere bile inandırmaya gayret ediyorlardı. O vakit zaten Türk unvanını kabul eden bir fert yoktu. İstanbullular kendilerine şehri nâmını veriyor, taşralılara ise coğrafi karabetine göre Arnavut, Arap, Kürt, Laz diyorlardı. Rumeli ahali umumiyetle Arnavut'tu. Karadeniz sahili yalnız Lazlarla, Şarkî Anadolu yalnız Kürtlerle meskûndü. Böyle bir coğrafi kavmiyet unvanı bulamayanlar da mefahirini daha parlak gördüğü kavimlerden birine gönüllü yazılıyordu. Bu suretle aslen Türk olan birçok gençler Arnavutlukla, Araplıkla, yahut Kürtlükle iftihar ediyorlardı. Türklükle mübahat eden tek bir fert yoktu. Türk kelimesini ayıplı unvanlar gibi kimse üzerine almıyordu."³⁷

Türk gençleri artık anlamışlardır ki, en mukaddes vazife; Türklere bütün siyasî fırkalar, bütün içtimaî cereyanlar üzerinde birleşmesiydi. Bu ittihat sağlanınca, İslâmîğin vahdeti, Osmanlılığın tamamıyeti daha sağlıklı bir sürece girmiş olacaktı. Türk kavmi kendi mevcudiyetini idrak eder etmez, Arapların terakki için hakiki ihtiyaçlarının ne olduğunu anlamıştır. Kürtlerin, Ermenilerin ihtiyaçlarını da ancak bu yeni hissini aracılığıyla görebilecekti. Hükümet, Araplara birtakım haklar verdiği zaman, bu yakınlaşmaya

(36) Yusuf Akçura, "Türk Âleminde", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 19 (26 Temmuz 1328-8 Ağustos 1912), Tutubay Yay, Ankara, 1998, s. 321-322.

(37) Ziya Gökalp, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak 5", Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/3. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 46 (8 Ağustos 1329-21 Ağustos 1913), Tutubay Yay, Ankara, 1998, s. 402-403

Türk-Arap dostluğu adı verildi. Hükümetle Arapların, ya da İttihat ve Terakki ile Arapların dostluğu ismi verilmemiştir. Görülüyor ki, Türk kavmi, “Ben varım” dedikten sonra sorumluluğunu daha iyi takdir etmiş ve milliyetçi duygulardan feragat etmeleri mümkün olmayan dindaş ve vatandaşları ile daha güzel anlaşmak yollarını bulabilmiştir. Bekasına emin olmadığı herhangi bir hükümetin ıslahat vaatlerine güvenemeyen topluluklar, karşılığında görev ve sorumluluk bilinciyle hareket eden bir Türk kavmi bulduğu zaman, geçmişten farklı olarak anlaşmak imkânını göreceklere ve bu suretle ecnebi kontrolünü istemeye taraftar olmayacaklardı. Türkler, kendi milletine saygı duymaya başladıktan sonra başka milletleri daha iyi anlayacak, kendi hak ve sorumluluklarını belirledikten sonra diğer kavimlerin sahip bulunması gereken görev ve haklarını daha doğru tayin edebilecekti.³⁸ Bir Arap önce Arap sonra Osmanlı, bir Ermeni önce Ermeni sonra Osmanlı, bir Türk önce Türk sonra Osmanlı olduğunu kabul etmeliydi. Kürt ve Rum için de aynı durum sözü konusu olacaktı. Yalnız buradaki asıl mesele, ülke vatandaşlarının Osmanlılık fikrini, ait oldukları toplumun üzerinde bir değer olarak görüp görmeyecekleri idi ve bu sağlanmalıydı.³⁹

Diğer Osmanlı uyrukları gibi Arapların da Osmanlı Devleti'nin bekası açısından büyük önemi vardı. Ancak, Abdülaziz İbn-i Süud'un Mayıs 1913'te Hasa'ya girerek Osmanlı asker ve memurlarını buradan çıkarması ve bölgenin merkezi Hufuf'a yerleşmesi, kendisini denize ulaştıran Uceyr, Cübeyl ve Katif şehirlerini kontrol altına alıp bölgeye hâkim olması⁴⁰, Arapların bir bölümünün kendisini öncesinde de sonrasında da Arap gördükleri anlamına geliyordu ki, bu Osmanlılık ve İslâmcılık fikirlerinin cari olamayacağı anlamına geliyordu.

3. Büyük Savaş Öncesi Son Teşebbüs: Şarki Anadolu Islahatı

Avrupa'da uzun süre bulunmuş Vakıf yazarlarından Abdurrahman Fahreddinof,

Türkiye'ye döndüğünde gözlemlerini şu şekilde belirtmiştir: “Türkiye’de meşrutiyet ilân edilip ıslâhat lâyhaları tanzime başlanılır başlanılmaz büyük bir maniaya çatılmış: Islahatı icra edebilecek adamlar yok. Meselâ Avrupa usulünde âdil mahkemeler ihdas edilecek, ama hâkimliğe yararlı adamlar bulunmuyor. Mekteb-i hukuk bitirenler yazmakla sayılacak kadar az ve mevcutların da ilmi kâfi değil. Medrese mahsulâtı kadı efendiler ise, başka hukuktan sarfınazar, şeriaten de bi-haberler. Üstesine rüşvet almaya pek alışkınlar. Binaenaleyh memleket için pek mühim bu tasavvur kuvvede kalmaya mahkûm olmuş. Millî filo ihdas etmek istenilmiş, Türklerden ne mühendis, ne makinist, ne de iyi bir kaptan bulunulamamış. Mektep açacaklar muallim yok. Elhâsıl her işin önüne adamsızlık mâni gelmiş dikilmiş. Adam yetiştirmek için evvelâ Türkiye’de mektepler yapmak tasavvurunda bulunulmuş, lâkin buna da imkân görülmemiş.”⁴¹

Kalifiye eleman yoksunluğu, fikir ayrılıkları, siyasi çekişmeler, milli ve manevi dalgalanmalar devan ederken, daha Balkan harbi bitmeden Şarki Anadolu Islahatı Meselesi ve Arapların El-İslah talepleri gündeme düştü. Esasında her iki mesele de Osmanlı Devleti'nin dâhili meselelerdendi.⁴²

Balkan harbini sona erdirmek üzere toplanan Londra Konferansı'na Ermeni yurtçuluğu davasını taşımak isteyen Taşnaksutyan ve Bogos Nubar Paşa, diplomatik temaslarını yoğunlaştırmışlardır. Konferansta, Bogos Nubar Paşa tarafından takdim edilen bir muhtıradadır;

- (38) Ziya Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak 5”, s. 403.
- (39) Ziya Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak 6 – Cemaat Medeniyeti, Cemiyet Medeniyeti”, Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/3. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 47 (8 Ağustos 1329-21 Ağustos 1913), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 424.
- (40) Mustafa Bostancı, Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990), Gazi Ü. Sos. Bil. Enst. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013, s. 57.
- (41) “Avrupa’da Türk Talebesi”, Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/5. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 50 (13 Teşrin-i Evvel 1329-16 Ekim 1913), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 43-44.
- (42) “1329 Senesinde Siyaset-İ Umûmiye”, Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/5. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 62 (20 Mart 1330-2 Nisan 1914), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 225.

1-Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı altı vilayet için Babıali tarafından seçilmiş ve büyük devletlerce tasdik edilmiş bir genel valinin tayini,

2-Genel valinin faaliyetlerine yardımcı olacak üç Müslüman, üç Avrupalı ve üç Ermeniden oluşacak bir karma komisyonun oluşturulması,

3-İlerleyen zamanlarda bir kısım muavinin Sivas, Diyarbakır, Van, Bitlis, Mamuret'ül-Aziz (Harput/Elazığ) ve Erzurum'a gönderilmesi

yönündeki istekler, Ermenilerin Babıali'yi devre dışı bırakarak, yabancı müdahalesine kapı açmak şeklinde görülmüş ve eleştirilmiştir.⁴³

Buna karşın, Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi Tefik Paşa, 24 Nisan 1913 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na imzasız bir nota vererek, "İrk ve din ayrılığı gözetmeden bütün tebaasını yükseltmek amacıyla ıslahat yapmak isteyen Osmanlı Hükümeti, daha önce İngiliz Hükümeti'ne kendisine uzman göndermesi için başvurmuş ve esas bakımından ondan peki karşılığını almıştı. Savaş olayları bu işi geciktirmişse de şimdi önümüzde barış olduğundan bu işin vakti gelmiş demektir. Yeni çıkan Vilayetler Kanunu'nun [...] Van, Bitlis, Mamuret'ül-Aziz ve Diyarbakır vilayetlerini kapsayan Doğu ve Erzurum, Sivas ve Trabzon vilayetlerini kapsayan Kuzey Anadolu'da yürütülmesine karar verilmiştir. Bu ıslahat yavaş yavaş bütün imparatorluğa yayılacaktır. [...]" demiştir.⁴⁴ Burada vurgulanan temel esas, bir ıslahat ihtiyacının bulunduğu, bunun sadece Ermenilere yönelik olmayacağı, tüm Osmanlı vatandaşlarının ve bölgelerinin göz önünde bulundurulacağı ve de İngiltere'den katkı alınması gerektiği ilkesiydi.

Bir süre sonra İstanbul'a büyükelçi olarak atanacak olan Sir Lui Malle, Tefik Paşa'nın notası üzerine şu bilgileri kayda geçmiştir; "Bu siyasal bakımdan çok önemli

bir önermedir; biz Türkiye'nin Asya'da bir devlet olarak kalmasını ve Ermenistan'da ıslahat yapmasını istiyoruz: ıslahat olmadıkça Osmanlı gücü azalacak ve bu vilayetlerde kırım ve kargaşalıklar olacaktır. Biz bu işi görebilecek tek ulusuz ve iş bu vilayetlerde gözümüz olmadığı herkesçe bilindiği için bu işe girişmesine başkalarınca göz yumabilecek tek devletiz. Bu önerme Ermenilere iyilik etmek için bize verilmiş olan bir fırsattır; biz bundan kaçınır ve yerimizi başkalarına bırakırsak prestijimiz alçalabilir ve çok tenkide uğrayabiliriz."⁴⁵

Böylece, Şarki Anadolu ıslahatı hızlı bir şekilde büyük devletlerin müdahale alanı içerisine girmiştir. Ermeni vatandaşlarının yaşadığı vilâyetlerde ıslahat yapmak anlamına gelen Şarki Anadolu ıslahatı Meselesi'nde, Avrupa devletleri, çıkarları gerektirdikçe 1878 Berlin Antlaşmasının Ermenilere müteallik maddesini hatırlatıp Babıali'yi sıkıştırma adet edinmişlerdi. Osmanlı'nın zaaf halini fırsat bilen bazı Mısırlı ve Rusyalı Ermeni zenginleriyle Ermeni politikacılar, Avrupa payitahtlarında dolaşarak Osmanlı Saltanatı'nın Asya'daki temellerini zedelemeye matuf bir vaziyette, bazı Avrupa devletlerinin politikacılarını "Ermeni ıslahatı" meselesiyle meşgul etmek noktasında başarılı olmuşlardır. Buna mukabil, Osmanlı Devleti'ne sıkı bağlarla bağlı olduklarını çok iyi bilen Müslüman Arapların, "El-İslah" arzularının devletin başına bir diplomatik mesele ortaya çıkaracak kadar büyüyeceğine ihtimal verilmemiştir. Diğer taraftan, Avrupa devletlerinin şarkın Hıristiyan topluluklarına gösterdikleri ilgi şüphesiz Araplara gösterilmeyecekti. Bununla beraber, Paris'de bir "Arap Kongresi" tertip edilmiştir. Fransa basını, Suriyeli Osmanlıların savunucusuymuş gibi bir pozisyon almaya yeltenmiştir. Ancak, Arap aydınları ile kanaat önderlerinin hızlı ve doğru yaklaşımları saye-

(43) Erdem Karaca, "Ahmet Ağaoğlu'nun Kâleminde Şarki Anadolu ıslahatı (1913-1914)", Gazi Akademik Bakış Dergisi, 3. Cilt, 6. Sayı, Ankara, Yaz 2010, s. 17-18.

(44) Yusuf Hikmet Bayur, Ermeni Meselesi I, Yeniğün Haber Ajansı Yay., İstanbul, 1998, s. 90-91.

(45) Bayur, a.g.e., s. 92-93.

sindedir ki, Babiâli'nin hayata geçirdiği program sayesinde Arap hareketi, Türk ve Arapları memnun edecek şekilde halledilmiştir.⁴⁶

Yaşanan gelişmelere bağlı olarak toplum tarafından artık; Rumeli vilâyetlerinin, yani Makedonya ve Arnavutluk unvanlarını taşıyan kıtaların, Bursa ve Aydın'a; Şarkî Anadolu'nun Garbî Anadolu'ya, daha açık bir ifade ile Ermenistan denilen vilâyetlerin, hemen yanı başında Türklerle meskûn Konya ve Kastamonu vilâyetlerine görece neden öncelikli tutulduğu sorgulanmaya başlanmıştır. Gelinen safhaya kadar Türkler, ülkeleri için her şeylerini feda etmelerine rağmen karşılığında hemen hemen hiçbir şey almamıştır. Türk, yirmi yaşından elli yaşına kadar evini barkını, çiftini-çubuğunu terk edip sükûnet ve sabır içerisinde Osmanlı mülkünün bekası için doğuya, batıya, güneye dört bir etrafa koşmuş, bin bir parçaya bölünmüştür. Öküzünü, sabanını satıp vergisini vermiş, yine de ne ses çıkarmış, ne ağlamış, ne bağırılmış ve ne de kimseyi tehdit etmiştir.⁴⁷

Arnavutlar, Bulgarlar, Rumlar, Ermeniler, hatta Araplar hürriyet istemişler, bazıları hürriyeti almak için kavga etmiş, mal ve can sarf etmiştir. Türkiye'de hürriyet, eşitlik ve adalet istemeyen yalnız bir tek millet kalmıştır, o da memleketin asıl sahibi olan Türklerdi. Ne yazık ki, Anadolu ve daha fazlasını elde ettikleri günden itibaren, bir gün bile rahat yüzü görememişlerdir.⁴⁸

3.1. İki Tespit-İki Fikir

Balkan Savaşı, ülkelerinin durumu ve geleceğiyle hakikaten ilgilenen Türklerin dimağlarından şiddetli bir elektrik cereyanı gibi geçerek, öteden beri yer tutmuş mefhumları hayli karıştırmıştır. Yeni tetkikler ve tahlillere girildi, sil baştan yeni yeni düşünceler oluştu. Bu durumu yaşayanlardan ve İttihat ve Terakki Fırkası'nın öne çıkan simalarından Hüseyin Cahit Bey, Petersburg'da yayınlanan Ruskaya Malva (Rus Şayiası) adlı gazetede şu dikkate değer yazıyı yazmıştır:

“Arnavutluk ve Makedonya'nın Osmanlı vatanından kat edilmesi, Türk rical-i siyasesinin vezâifini iyiden iyiye kolaylaştırmıştır. İmparatorluktan ayrılmak isteyen anâsır, teceddüperverlerin mesâisini işgal ediyor ve her tarafta onların teşebbüsâtına îka-ı mevanî ile izae-i vakti intaç ediyordu. Ermeniler sadık Osmanlılardır. Ermenilerin Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda miktarlarıyla mütenasip mebus bulundurabilmekten ibaret maksad-ı esasilerinin şimdije kadar icra edilememesi, aynı hususun diğer anâsıra da teşmili lâzım geleceğindendi. Her unsurun mebusları miktarlarıyla mütenasip intihap olursa idi, Meclis-i Mebusan Babil kulesine döner ve artık devamlı bir hükümetin teşkili büsbütün imkân haricine çıkardı. Şimdi her şey değişti. İttihad ve Terakki evvelce sırf ayrılmak kasdıyla adem-i merkezîyet isteyenlerin maksatlarına hizmet etmiş olmak için adem-i merkezîyete taraftar değildi. Muharebeden sonra kendilerine-itimat kabil olmayan o anâsırdan kurtulundu. Türk devletinin anâsır-ı asliyesi Arap ve Ermenilere müsaidâta bulunabilir. Türk ve Ermenilerin menafii birbirine zıt değildir. Vakıa Araplar arasında bir cereyan-ı milimin vücudu muhakkaktır. Lâkin Türkler pek dar bir siyaset takip etmezlerse, Arapların dinlerine olan fart-ı merbûtiyetleri, Türklerden ayrılıp dinlerini tehlikeye atmaktan onları men edecektir. Türkler âkilâne ve âdilâne müsaidal ile Arapları kendilerine bi's-suhûle raptedebilirler. Devlet-i Osmaniye'de ekseriyeti teşkil eden bu iki Müslüman unsurun samimî ittihadı, Hıristiyanların muhajaza-i hukukuna bir zaman olur. Ekalliyet-i Hıristiyanîye Meclis-i Mebusan'ın muntazam mesaîsine iras-ı zarar edemeyeceğinden arzularının husulüne mâni kalmaz. Zaman-ı hazır, Türkiye'de bir devre-i asayiş ve itilâf küşadına pek müsaittir.

(46) “1329 Senesinde Siyaset-İ Umûmiye”, Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/5. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 62 (20 Mart 1330-2 Nisan 1914), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 225.

(47) Yusuf Akçura, “Türk Âleminde”, Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 17 (28 Haziran 1328-11 Temmuz 1912), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 288.

(48) “Matbuat”, Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/3. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 33 (7 Şubat 1328 - 20 Şubat 1913), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 159.

Bunun için genç Türkler, evvel davranarak, diğer anâsıra aguş-ı muhadenetlerini açmalı ve onların metali'b-i siyasiyelerinin isafına şîtab eylemelidirler.”

Cahid Beyin ima ettiği “Türk-Arap” siyasetini, o günlerde hemen her kesimden tavsîye edenler olmuştur.⁴⁹

Türklüğe dair neşrettiği pek çok eseri bulunan ve dünyaca da tanınırlığı fazla olan Macar Vambéry'in, gelişmeler karşısında paylaştığı görüşler ise şöyleydi: “[...] Balkan muharebesinin netice-i elîmesi bizim memleketimizde ziyadesiyle tesir ettiğini yad etmeye hacet yoktur, Vakıa, evkat-ı mazide Macar ve Osmanlı milltleri din farkına mebnî çok zamanlar muharebede bulunup muhabbet yerine kıtal ve cidal ile birbirini mahvetmeye çalıştılar. Bunun neticesi olmak üzere, biz kalilü'l-adet olduğumuz için istiklâlimizi kaybettik. Ama, Türklere ol kadar zarar olmadı. Onlar ittihad-ı İslâm sayesinde ve ‘İnneme’-i mu'minûne ihvetün' mefhumunca, râyât-ı fütuhât ve alâim-i galibiyeti birçok vakitler ref etmeye muktedir oldular. Lâkin, sad-hayf ve dirîğ ki, ‘Cehaletin sonu harabiyettir’ dedikleri gibi Türklerin kuvveti ale't-tedric zail olup kadimde olan ruşen hâlleri solup her taraftan ihata eden düşmanlar onları kuvvetten düşürüp ahirü'l-emr Kırk Kilise ve Lüleburgaz gibi vukuatta münhezim oldular. İşte, efendim, dünyanın gidişi böyledir. Kemal ve zeval beyninde olan mesafe pek küçüktür. Lâkin Osmanlı kardaşlarımız katl-i ümid etmemeli ve eğer felâketleri başkalara ibret adolunursa elbette kendileri bu musibet-i milîden en ziyade istifade edip istikbâl için ders alacaklardır. Onlar gurbet olan Balkan'dan vatan-ı aslileri olan Anadolu'ya avdet ettikte ihtimal ki, temeddün ve ıslahat yoluna girip mesudâne yaşamaya başlayacaklardır, Doğrusunu söylemeli: Osmanlılar çok hata ettiler. Cümleden evvel, zahir-perest olmakla esliha ziyasına meclup oldular. Millete ruhanî takviyet ve bâtını metanet vermek ehemmiyetini ihmal ettiler, Frengistan'a olan kurbiyetlerine

ve istikiâliyet-i milliyelerine rağmen medeniyet, ulûm ve fûnûn yolunda az gayret ve himmet gösterdiler. İşte, siz Tatarlar bu bâbda Osmanlı Türklerine her cihetten tefevvuk etmişsiniz. Terakki ve temeddün taraftarı olan her kim size derûn-ı kalpten aferin okumalıdır. Siz efendim vesait-i kalîle, Lâkin himmet-i cemile ile temeddün yoluna ayak basıp şimdîye kadar umûm Müslümanların içinde en ziyade ileri gelmişsiniz ve İnşallah bu yolda meramınızı takip edip daha çok netâyic-i nâfia hâsıl edeceksiniz. Eğer Osmanlı kardaşlarımız lisanlarına ziyadece dikkat ile birtakım lüzumsuz Arabî ve Fârisî sözleri bertaraf edip milliyet fikrine gereği gibi riayet etmiş olsa idiler vatan hisleri hem terakki ederdi. Vakıa, İslâmda “Hubbü'l-vatan mine'l-iman” sözleri var ve bir de Kemal Paşazâde'nin meşhur beyti:

Kısmetindir gezdiren yer yer seni
Göge çıksan akıbet yer yer seni
Hem anınçün ana dirler ana yer
Âdemi ol kendi besler kendi yer

İnde'n-nâs malûmdur, Lâkin, ne fayda ki, Osmanlılar bunu büsbütün unutup lisanlarını, kulunuzun İstanbul'da ikamet ettiğim vakit yani elli beş sene evvel “Kaba Türkçe” diye tesmiye etmişler ve yalnız son vakitlerde bu kusuru tashih etmeye başlamışlardır. Tatarlar bu babda yani lisan cihetine çok ehemmiyet vermişler, ale'l-husûs sizin Şura mecmuasının bu babdaki hizmeti şâyân-ı takdirdir ve memuldur ki, hemşehrileriniz bu hizmeti itiraf ve takdir ile neşriyatınıza lüzumu derecesinde dikkat ederler. Bu vesileden istifade ile takdim-i ihtiramât-ı mahsus eyleyim.”⁵⁰

“Avrupa taklit edilmez tahkik edilir” diyen Vambéry, Türklerin büyük bir medeniyetin bulunduğunu, bu medeniyetin ıslah

(49) “Osmanlı Devleti'nin Dâhilî ve Haricî Siyasâtına Dair” Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/3. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 32 (24 Kânun-ı Sani 1328 - 6 Şubat 1913), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 142-143.

(50) “Matbuat”, Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/4. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 42 (13 Haziran 1329-26 Haziran 1913), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 329.

edilmesi için çaba gösterilmesini ve bütün Müslümanların bu büyük medeniyetinden yararlanması gerektiğini belirtmiştir. Türklerle ve sahip oldukları devletle iftihar eden milyonlarca halk vardı. Bunu görmek için Asya'ya bakılmıyordu. Anadolu'da on iki milyondan fazla Türk vardı. 300 milyon Müslüman'ı manevî esaretten, dalâletten, cehaletten kurtaracak olan kitle ancak bu kitleydi. Bunu düşünmek Türklere, Osmanlıya konumunun önemini, vazifesinin ulviyetini, hayatının kutsiyetini anlatmaya yeterliydi. Doğru düşünmeli ve kendine güvenilmeliydi. Fakat bunun için Avrupa'nın bir müstemlekesi olmaktan ülkenin kurtarılması, gümrüklerin Avrupalıların keyfine tâbi olmaması gerekiyordu. Aksi halde Avrupa devletleriyle bağımsız ticari ilişkiler kurulamazdı. İslahat diye yapılan her yenilik yeni bir felâket getirmekten başka bir şeye yaramayacaktı. An itibarıyla Anadolu'ya inşa edilen demir yollar ihracatı geliştirmekten ziyade, Avrupa ithalatını ülkeye sokmaya yarıyordu. Avrupa'nın Türklere, Osmanlıya saygı duyar hale gelmesi gerekiyordu. Bunun için sağlam bir milli şuur ve dindarlık yeterliydi.⁵¹

Hüseyin Cahit ve Vambéry'nin ortak noktaları, Balkanların kaybedilmesinin üzerinde çok da fazla durulmaması gerektiği idi. Artık gerçek yurt olan Anadolu'da tatbik edilecek politikalarla geleceğe daha güven duyularak bakılabileceği belirtilmekteydi. Farklı olan ise; Hüseyin Cahit, İslâm birliği ve Ermenilerle kardeş olunabileceği fikri üzerinde durulurken, Vambéry'nin Türk dilinden Arapça ve Farsça kelimelerin hızla ayıklanması tavsiyesinde bulunmasıydı. İttihad-ı İslâm düşünülecek olursa, Arapçadan kaçınmaya çalışmak nasıl olacaktı? Osmanlı hâkimiyetindeki gayrimüslimlerin, dünyadaki milliyetçilik akımının etkisiyle bağımsızlık için her teşebbüsü tatbik ettikleri düşünülürse, Ermenilerle kardeşçe, bir arada yaşamının formülü nasıl bulunacaktı?

3.2. Almanya ve Rusya'nın Etkinliği

Şarktaki dostlarının ümitlerini biraz boşa çıkararak Almanya, Balkan buhranı esnasında müttefiklerinin çıkarlarını ciddi ve samimi bir biçimde müdafaa etmiştir. Rusya-Avusturya ilişkilerinin en gerilimle devrelerinde Almanya'nın tesiri daima önemli olmuştur. Ancak, Rusya ile Almanya arasındaki ilişkileri belirleyen en önemli mesele, Osmanlı Asyası'nın an itibarıyla nüfuz ve gelecek itibarıyla sahiplik meselesiydi. Potsdam Antlaşması ile Rus-Alman ihtilafının öne çıkan hususları, Türkiye'nin zararına olarak biraz yontulmuş idiyse de, asıl ihtilafın sona erdirilmesi pek mümkün olmamıştı. Rusya'nın, Ermenistan denilen Şarki Anadolu vilâyetlerinden Irak ve İskenderun'a doğru ilerlemek hedefine Almanların Bağdat hattı, demirden bir engel teşkil etmekteydi. Rusya'nın Asya-yı Sugrâ (Anadolu/Küçük Asya) ve Filistin'e dair kurduğu planlarının gerçekleştirilmesine en fazla Almanya'nın engel olacağı Rusya tarafından yakından bilindiği gibi, Türkiye'nin iktisadi kaynaklarını inkişaf ettirip mali kuvvetini artırmak ve ordusunu takviye ederek Rusya'nın Kafkas vilâyetlerinde ve Azerbaycan'da teşkil etmek üzere bulunduğu hâkimiyeti tehdit edebilecek devlet de, Rusların düşüncesine göre, ancak Almanya idi. Rus ve Alman devletlerinin Osmanlı Saltanatı etrafında aldıkları bu vaziyet belirginleşince ve Alman Generali Liman Von Sanders'in bazı zabıtlarla beraber Osmanlı hizmetine kabul edilince Rusya'nın çıkardığı gürültüyü anlamak kolaylaşmıştır.⁵²

Gerek Avrupa/dünya düzeni için, gerekse şarktaki Müslümanların hususi menfaatlerinin korunması için, Osmanlı Devleti'nin bekasına taraftar görünen Almanya'nın, Babıâli'nin teşebbüs ve talebi üzerine, Osmanlı ordusunun ıslahını gerçekleştirecek askeri

(51) Yavuz, "Müsteşrik Vambéry", Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/5. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 52 (31 Teşrin-i Evvel 1329-13 Kasım 1913), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 74.

(52) "1329 Senesinde Siyaset-i Umûmiye", Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/5. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 62 (20 Mart 1330-2 Nisan 1914), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 226.

heyet göndermiş olması çok önemi bir gelişmeydi. General Liman von Sanders başkanlığında İstanbul'a yerleşen Alman Askeri Heyeti'nin, Osmanlı Ordusu üzerinde söz sahibi olması, başta Rusya olmak üzere bir takım yerlerden itirazların doğmasına yol açıyorsa da, kısmi bazı düzenlemeler ile gürültüler yatıştırılmış ve askeri heyet görevine başlamıştır. Von Sanders hadisesi, Osmanlı Devleti'nin uluslararası konumunu ve önemini gösterdiği gibi, Türkler açısından da milli duyguları besleyen bir gelişme olmuştur. Türklerde milli duyguları harekete geçiren faktörler, ayrıca Ermenilerin ve Arapların milli hareketlerinin artmasına da hizmet etmiştir. Ermeniler ve Araplar, yeni gelişmeler karşısında Osmanlı Saltanatı tarafından kendilerine önceleri verilmiş olan hakları daha da geliştirmek ve hukuki esaslara bağlamak yönünde girişimlerde bulunmuşlardır. Öne sürülen taleplerin Osmanlı sınırları dâhilinde hallolunup bitmesi düşünülürken, Ermenilerin ıslahat talepleri, ne yazık ki, büyük devletlerle yürütülen müzakerelere ve onların verecekleri kararlara tabi olmuştur. Arapların "El-ıslah" temennileri de Nasrânî Avrupa matbuatını fazlaca meşgul etmiştir.⁵³

Hüseyin Cahit Yalçın'a göre, Osmanlı'nın ıslahat yapmasını ya da başarılı olmasını istemeyen güç Rusya idi. Rusya, eğer bir ıslahat yapılacaksa bunun mutlaka Avrupa kontrolü altında bulunması gerektiği konusunda ısrarlıydı. Avrupa başkentlerini dolaşan Rus diplomatlar, devletler arasında bir uzlaşma oluşturmaya çalışmışlardır. Almanya ile yürüttükleri müzakerelerde bir anlaşma sağlama noktasına gelmeyi de başarmışlardır. Bu durum meseleyi bir ıslahat meselesi olmaktan çıkarmıştır. Hedef, Osmanlı'nın güçlenmesini ve huzur bulmasını engellemek ve İslâm âleminde itibarını düşürmekten ibaret bir vaziyet almıştır. Devletlerarası hukuk olabildiğince çiğnenmiştir. Osmanlı vatandaşlarının birbirinden tecrit edilerek ya da yeni bir Makedonya (Balkanlar) yaratarak Şarki Anadolu huzura ve refaha kavuşturulması olanaksızdı.⁵⁴

Tüm zorluklara rağmen, Osmanlı, Rusya ve Almanya'nın yer aldığı üçlü görüşmeler sonucunda ıslahata dair bir görüş birliğinin sağlanmasında son aşamaya gelmiştir. Bütün büyük devletler ve Ermeniler, Rus Hükümeti üzerinde baskı kurarak, artık işi daha fazla uzatmamasını istemişlerdir. Sazanof'un talimatı üzerine İstanbul Büyükelçisi Gulkeviç ile Sadrazam Sait Halim Paşa arasında nihai bir ıslahat anlaşması imzalanmıştır (8 Şubat 1914). Anlaşma metninde "Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında eşitlik ilkesi yürütülecektir" (ana metinde: le principe d'égalite entre Muslumans et non Muslumans sera applique), ifadesinin Osmanlı ve Rus siyasetçileri tarafından farklı anlamlarda anlaşılacak isteneceği çok geçmeden görülmüştür. Osmanlı'nın bu ifadeden yalnız yeteneğe bakarak din ve ırk farkı gözetilmeden adam seçilecek manası çıkarmak istediği, Rusya'nın ise jandarma, polis ve işyolların genel müfettişin onaylaması durumunda yarı yarıya Müslüman ve gayrimüslimlerden seçileceği anlamını çıkardığı zaman içerisinde gözlemlenmiştir.⁵⁵

Dâhili meselelerin böyle uluslararası bir şekle sokulması, Osmanlı birlik ve bütünlüğünü benimseyen tarafları huzursuz etmiş, buna rağmen Osmanlı Hükümeti'nin yapıcı çalışmalarının gölgenmesine izin verilmiştir. Rumeli'de yapılan hatalı hareketlerin müessif neticeleri, Osmanlı'nın doğu ve güne bölgelerinde daha ihtiyatlı ve tedbirli davranmak gereği tecrübesini ortaya çıkarmıştır. Bu da iyi bir gelişme olarak kaydedilmiştir. Ermenilerin Avrupa yoluyla gelen taleplerinden çoğu kabul olundu. Müslüman Osmanlılardan başka kimse için önemi ve değeri kalmayan bazı eski antlaşmaların maddeleri, bu ta-

(53) Yusuf Akçura, "1329 Senesinde Türk Dünyası", Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/6. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 70 (15 Mayıs 1330-28 Mayıs 1914), Tutubay Yay., Ankara, 1998, s. 293-294.; Alman Askeri İslahat Heyeti için bkz., Erdem Karaca, "Türk Basınında Alman Askeri İslahat Heyeti Meselesi (1913-1914)", Gazi Akademik Bakış Dergisi, 5. Cilt, 9. Sayı, Ankara, Kış 2011, s. 203-213.

(54) Erdem Karaca, "Hüseyin Cahit Yalçın'ın Kaleminden Şarki Anadolu İslahatı (1913-1914)", Gazi Akademik Bakış Dergisi, 4. Cilt, 7. Sayı, Ankara, Kış 2010, s. 171.

(55) Yusuf Hikmet Bayur, Ermeni Meselesi II, Yenigün Haber Ajansı Yay., İstanbul, 1998, s. 106, 116.

leplere dayanak teşkil etmişti. Kendi ülkelerinde Ermeniliğin şahsi varlığını bile şiddetle ezmeye çalışan bazı hükümetler, Türkiye’de Ermeni milliyetinin siyasi tekâmül ve terakki-sine hassasiyet gösteren birer bekçi kesilmişlerdi. Yabancılar karışmadığı için Araplarla itilaf daha sorunsuz ve daha kolay olmuştur.⁵⁶

Ayrışma ve çatışma neredeyse geri döndürülemez bir boyuta gelmiştir. Ermeni yurtçuluğu kırk, Arap yurtçuluğu yirmi seneyi geçmişti. Kürt yurtçuluğunun duyulmasının üzerinden on beş sene geçmişti. Arnavut yurtçuluğu otuz seneyi aşmıştı. Bulgar yurtçuluğu altmış, Rum yurtçuluğu ise seksen senelikti.⁵⁷

4. Büyük Oyun

Petersburg’da yayınlanan “Tarih Mecmuası” adlı yayın organında Ağustos 1914 tarihinde çıkan ve Türk Yurdu’nda tercümesi verilen bir makalenin, Osmanlıdaki ve dünyadaki gelişmelere dair kâleme almış olduğu bilgiler şöyleydi: “[...] Avrupa’da milliyetler devletçe ve coğrafi vaziyetçe o kadar kati takarrür etmişlerdir ki artık tabii menfaatlerin beklenmeyen yeni toplanmalarından neş’et edecek umûmî Avrupa harbinden korkmaya hiçbir sebep yoktur. Şimdi Avrupa devletlerinden her birinin fikr-i esasisi, iktisadî ve içtimaî ihtiyaçların temini zımında [...] milletin menafi-i dâhiliyesini son derece inkişafa mazhar eylemektir. Avrupa devletleri içinde müstemlekat siyaseti olmayan ve muhit denizlerinin ötesinde ticaret pazarı aramayan yegâne devlet, Rusya’dır. Arazisi fasılasız devam eden Rusya’nın menafiî garptan şarka doğru gittikçe artmaktadır. Başlarında Almanya olmak üzere Garbî Avrupa devletleri, müstemlekat siyasetinde dâhilî buhrandan kurtulmaya bir çare aramaktadırlar. Müstemlekat siyasetine temayül pek kuvvetlidir, Müstemlekat siyasetinin serbest inkişaf edebilmesi için harp ve ticaret filoları arasında bir nishetin vücudu lâzımdır. Kara devletlerinin (yani İngiltere’den gayri Avrupa devletlerinin) aralarında mevcut müteakabil adem-i

emniyetten dolayı gittikçe arttırılan asakiri berriyenin masrafı, harp filosunun kuvvetlendirilmesine mâni olmaktadır. İngiltere, denizlerin hâkimesi vaziyetini muhafaza edebilmek için, Avrupa kara devletlerinin arasına muttasıl nifak sokmaktadır. Rusya bu vaziyeti kendi lehine çevirerek Avrupa kara devletleri arasında [...] samimî ve iyi münasebat teşkiline gayret eylemektedir ki, şarkta serbest hareket edebilsin. Rusya ile Avrupa devletleri arasında müsademe tehlike-i ciddiyesi ancak Yakın Şarkta mevcuttur, Eğer milletleri idare edenlerin hakîmâne hareketleri sayesinde kara devletlerinin menafiî vakit ve zamanıyla tavazzuh ettirilerek tabii yoluna sokulacak olursa, bu tehlike kökünden sökülmiş olur. Binaenaleyh kara devletlerinin matlûp olan uyuşmalarının miftahı Yakın Şark meselesindedir ve kara devletlerinin ahenkdar hareketleri de her yerden evvel Avrupa müstemlekat siyasetinin üssü’l-harekâtı olan Akdeniz’de tezahür etmelidir. Tarih rakkasının sallandığı iki satır gibi Asya ile Avrupa arasında iki büyük yol vardır. Bu yollardan birisi üzerinden (Kilikya’da Toros dağlarının meşhur geçidinden ve daha garbindan) Arîler geçtiler, diğerrinden (Ural ve (Hazar) kupsî çukurovasından) Moğollar yürüdüler.

Umumiyetle Balkan yarımadası, Küçük Asya’nın garp ve cenup kısımları, keza Arabistan vaziyet-i coğrafiyesi ve dağlarının teşkilâtı itibariyle Rusya’nın nüfuzundan daha ziyade Garbî Avrupa’nın nüfuzuna müsaittir. Son zamanlarda Küçük Asya’ya nüfuz etmiş olan Almanya’nın Türkiye’yi bilfiil temellük etmek emelinde bulunması akla tevafuk etmez. Buna arkalarında nokta-i istinatları Rusya olan Slav akvamı ile Boğazların öbür tarafında ahalinin ekseriyet-i azîmesini teşkil edip metin ve müstakil taazzuvî ve zengin, âlim ve sahib-i nüfûz-ı ruhanîleri bulunan ehl-i İslâm mânidir. Bundan başka

(56) Yusuf Akçura, “1329 Senesinde Türk Dünyası”, Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/6. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 70 (15 Mayıs 1330-28 Mayıs 1914), Tütibay Yay., Ankara, 1998, s. 294.

(57) Gasıralı İsmail, “Türklük, Osmanlılık”, Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/6. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 66 (15 Mayıs 1330-28 Mayıs 1914), Tütibay Yay., Ankara, 1998, s. 359.

Almanya memâlikini şark-ı cenubiye doğru temdid edecek olursa, hutût-ı muvasalasını Rusya'nın yan darbesine maruz bırakarak kendini zayıflatmış olur. Rusya üzerinde kazanılmış bir zafer bile bu vaziyetin tadiline kifayet edemez. Makul hareket ettikleri takdirde merkezî Avrupa ve Almanya yalnız Türk pazar-ı ticaretini kendilerinin tabiî amal-i iktisadiyelerine açmakla iktifa edeceklerdir. Bununla beraber o pazarda menafî-i milliye ile derece-i revâbıtı henüz sarahat kesbetmemiş olan beynelmilel sermayenin işlemekte olduğu da unutulmamalıdır. Garbî Avrupa ve Almanya'nın bu nevi iktisadî siyaseti bizim şarktaki hakikî menafîimize mugayir değildir. Rusya, Ural ve (Hazar) Kupsi çukurovasından husule gelen ikinci tarihî dünya yolu üzerinde bulunuyor. Bu cihette siyasî tevessümümüz, ahaliyi temsilimiz, tezayüd-i nüfuz ve şöhetimiz, daima ve beklediğimizden daha fazla muvaffakiyetlere nail oldu ve iktisadî muvaffakiyetlerimizin istikbali yalnız bu tarafta şüpheden ârî bir surette emindir. Yakın Şark'taki vaziyetimiz Slavyanofillerin hayalperestlikleriyle karanlıklaştırılmıştır. Bizim için Türk tebaası Hıristiyanlar meselesi bir gaye olmayıp, tabiî hududa ermekten ve Karadeniz'e serbest çıkmaktan ibaret hakikî gayelerimizin istihsaline yarayan bir vasıta idi. Bununla beraber Türkiye Hıristiyanlarının menafîi lehine faal müdahalelerimiz, her defasında bize yalnız zarar verdi, çünkü istiklâlini kazanan Hıristiyanların bize artık ihtiyacı kalmıyordu. Böylelikle Türkiye'deki vaziyetimizin ehemmiyeti gittikçe eksildi. Bu yolda muvakkaten tevakkuf etmeliyiz, yoksa hakikî menfaatlerimize tevafuk etmeyen neticelere vusulümüz muhakkaktır. Bu yolda devam olunursa, ileride üç ihtimalin önünde bulunulabilir:

1- İstanbul'un Slav veya Yunanlıların taht-ı idaresine geçmesi şark meselesini daha karışık ve daha müşkül bir şekle sokacaktır. Çünkü önümüzde yalnız düşmanlar bulunacak ve bize muhtaç bir dost bile kalmayacaktır. Bu hâlde siyasetimiz daima harbe İstinat

mecburiyetinde bulunarak, bize huzur-ı tam temin edemeyecektir.

2- Eğer biz İstanbul'u kendi hüküm ve idareme altına almaya uğraşmak kararını verirsek, o zaman bütün Avrupa sanayiinin menafs-i iktisadiyesi aleyhine çıkmış oluruz ve bununla bize karşı kara devletlerinin İngiltere ile birleşmesini intaç eylediğimiz gibi İngiliz entrikalarının temadisine de hizmet etmiş oluruz. Cenup hududumuzun bir ada hâlinde bulunmasından dolayı, yalnız bir noktada müdafaası daima gayr-i kâfi olacaktır. Malî cihetten ise ancak zarara gireceğiz. Bununla beraber Slav ve Yunanlılara karşı vaziyetimiz de kârlı olmayacaktır. Çünkü onların dâhili küçük işlerine karışarak, sahib-i nüfuz ve itibar-ı hâkim vaziyetimizi kaybedeceğiz.

3- Boğazların bitarafılığı tehlikelidir. Çünkü Karadeniz bizim dâhili denizimiz olmaktan çıkar. Fakat bilâkis, başka yol da bulunulursa,

4- İstanbul'un ve Boğazların Türkler elinde kalması, matlûba muvafık görünür. Türklerde bize karşı hiss-i itimat tevliid edebilmek ve bizim nüfuzumuza inkıyatlarını temin eylemek şartıyla bu şık, bizim bütün ümitlerimizi tahakkuk ettirecek yegâne tedbirdir.

Türkiye'nin hakikî menafîi şunları muktezidir:

1- Bir Müslüman devleti olmak üzere istiklâlini muhafaza eylemek ve

2- Tebaa-i Hıristiyaniyeden dolayı büyük devletlerin daimi müdahalesinin (Berlin Muahedesi) önünü almak. Türkiye'nin bu hayatî menafîi bizimkilere mugayir değildir. Zayıf bir Türkiye bizi korkutmaz, zayıf Türkiye yardıma muhtaçtır ve ona en emin yardımcı biz olabiliriz. Biz Türkiye'den kuvvetli olacağımız için fiilen Boğazlar bize açıktır. Ancak iştirak-i menafîi zemini üzerinde vaziyetin tanzimi kalır. İleride Türkiye zararına Hıristiyan tebaanın himayesi siyasetini de-

vam ettirmekte hiçbir menfaat yoktur, çünkü kalan iki büyük meselede, Ermeni ve Makedonya meselelerinde, esasen Türkiye ile aramızda muhafefet-i menafi yoktur. Ermenilerin ihtilâlkârâne tarz-ı hareketleri ve istiklâl arzuları, bize de Türkiye'ye de aynı derecede zararlıdır ve Türkiye ile müşterek hareket bulunduğu zaman Ermeniler arasında temin-i asayiş kolaylaşır. Makedonya meselesinin de Türkler menafiine muvafık bir surette hâli bize de uygun gelir, çünkü:

1- Makedonya'nın fiilen ayrılması (meselâ muhtariyet) Türkiye'nin İstanbul'da ve Boğazlarda bizim istemeyeceğimiz derecede zayıflamasını intaç eder ve bundan başka Makedonya'nın ayrılmasıyla,

2- Balkan Yarımadasında sulh ve asayiş temin edilmemiş olacaktır. Çünkü Arnavut-Müslüman meselesi (Makedonya karışıklıklarının başlıca sebebi) daha fena şerait dâhiline sokulmuş olacaktır. İstanbul'un nüfuz ve kudreti pek ziyade eksildiğinden Arnavutluk'ta başsızlık (anarşi) hüküm sürecektir, Türkiye'nin bunu idame etmesi menafii iktizasından bulunacak, Hıristiyan devletler ise anarşinin önünü almaya muvaffak olamayacaktır.

3- Makedonya'da; Bulgar, Sırp, Makedonyalı, Rum ve Arnavut menafii tesadümünün önünü almak gayr-ı mümkündür ve Makedonya'nın muhtariyeti bunları birbirine daha ziyade yaklaştırarak kavganın şiddetlenmesini mucip olacaktır.

Bu işte bize Avusturya vasıtasıyla tadilata kalkışmak çok tehlikelidir, çünkü umumiyetle Avusturya-Macaristan siyasetinde ve alelhusus bu devletin Balkan siyasetinde (Avusturya siyaseti millî değil, oportinisttir) esas ve gayr-ı kabil-i izale unsur-ı nifak vardır. Katolik mezhebini neşretmek, Slavlık aleyhine çalışmak ve Rusya'ya gizli bir husumet beslemek. Avusturya-Macaristan siyasetinin Almanya siyasetinden sıfat-ı farikası da budur. Almanya siyaseti münhasıran menafi-i düveliyeye rekabeti üzerine müstenid olduğundan Rusya siyaseti ile menafi-i hakikiyenin

tavazzuhu takdirinde tamamen itilâf edebilir. Binaenaleyh Makedonya'nın Türkiye'nin hâkimiyet-i fiiliyesi altında kalması, bizim ve Türklerin menafiine tevafuk eden yegâne sûret-i hâldir.

1- Rusya ve Almanya, Müslüman devlet-i diniyesini (teokratik) tehdit usûl-i siyasetinin aşikâr olan mehazirini takdir ederek, Türkiye ile münasebât-ı samimiye-i muhadenetkârânede bulunurlar ve Ermeni ve Makedonya meselelerinin (Türkiye hakikî tehlikeyi bu iki cihette görmelidir) Hıristiyan tebaayı mezâlimden emin kılacak ve Türkiye'de devlet menafiini temin eyleyecek esaslar üzerine hallini tavsiye ederler. Bu esaslar ise

a) Müslüman ve Hıristiyan tebaa tefrik olunarak Hıristiyan ahaliye ekseriyet teşkil eden mahallere tebaa-i Osmaniyeden Hıristiyan memurlar nasb eylemekten,

b) Arazi ve banka siyasetini de ahaliye bu suretle birleştirecek surette tedvir etmekten ibarettir.

2- Rusya, Garbi Avrupa devletlerinin Türkiye'deki ticarî ve sinai teşebbüsâtının inkişafına muhalefet etmez.

3- Kara devletlerinin cümlesinin menafii, İngiltere zararına onların Akdeniz'deki ehemmiyetlerinin tezayüdünü müstelzim olduğundan Rusya'nın bu denize serbestçe çıkması, kara devletleri tarafından mümanaata uğramaz. Fransa, Rusya'nın müttefik ve her şeyden evvel bir Akdeniz memleketi olmak sıfatıyla bu neticeye, diğerlerinden daha ziyade taraftar olmalıdır.

4- Boğazların fiilî açılması için Rusya bizzat kendine muvafık vasıta ve zamanı intihab eder. Kara devletleriyle uyuşarak Rusya kuvvetli bir manivela vücuda getirmiş oluyor ve Aksâ-yı Şarkta fevkalâde müşkil işini görürken ve artık kıvama gelmiş Çin İmparatorluğu mukadderatı meselesini hallederken onu garpta kullanabilir."⁵⁸

(58) Safes, "Cihan Harbinin Mesulü", Türk Yurdu, 4. Cilt (7-8-9/7. Cilt), 1914-1916, Yıl: 4, Sayı: 90 (13 Ağustos 1331 - 26 Ağustos 1915), Tütibay Yay., Ankara, 1998, s. 201-203.

Rus üst düzey devlet görevlilerinden Bezobrazov'un Çara verdiği söz konusu lâyhadan görülen o ki, Rus-Japon Muharebesi'ne tesadüf eden yıllarda Rus harici siyasetine yön veren kimseler, Rusya'nın Yakın-Şark'ta statüko muhafaza edilmek üzere Almanya ile uyuşup, İngiltere'ye karşı bir nevi kara devletleri ittifakı teşkil edilerek "Artık kıvama gelmiş Çin İmparatorluğu mukadderatının" haline teşebbüs olunmasını teklif etmişlerdir. Burada dikkate değer bir diğer nokta, Rusya'nın merkezi Avrupa devletleriyle anlaşmasına getirmiş olduğu şarttır. O şart da, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün ve bağımsızlığının korunması gerektiği idi. İkinci önemli nokta ise, merkezi Avrupa devletleri ile Rusya arasında ihtilaf ve sorun doğuracak olan meselenin Yakın Şark meselesi olduğuydu. Rusya'nın merkezi Avrupa devletleri ile anlaşmasına ve İngiltere'yi yalnız bırakarak Aksâ-yı Şarkta büyük ve faal bir siyaset takip etmekten ibaret olan bu sistemi, İngiltere'nin müttefiki Japonya'nın başarılı darbeleriyle akamete uğratılmıştır. Karopatkin orduları ile beraber Bizobrazov siyaseti de benzer biçimde başarısız kalmıştır. Bunların yerine ananevi Yakın Şark siyaseti taraftarları söz sahibi olmuşlardır. Yakın Şarkta, Uzak Şarkın acısını çıkarmak için, İngiltere ile Orta ve Yakın Şark üzerine uyuşmak ve merkezi Avrupa devletleriyle çarpışmak mecburi idi. İzvolksi bu siyasetin lideri olmuştur. Bu siyasete İran'ın taksimi ile başlanmıştır. Sonra Revan görüşmeleri gerçekleşmiştir. Çok geçmeden İngiltere ve Fransa tarafından teşvik ve sevk olunan İtalya, Trablus'a asker çıkarmıştır. Daha sonra Üçlü İtilâfin yan ürünü olan Balkan İttifakı, Osmanlıya saldırmıştır. Nihayet Cihan Harbi başlamıştır. Cihan Harbine Üçüncü Balkan Harbi diyenler yanılmışlardır. Cihan Harbi, 1914'ün Ağustosunda değil, Rusya'nın Çin İmparatorluğu'nu taksimden, İngiltere ve Japonya'nın zorlamasıyla zamanla vazgeçip, İngiltere ile birlikte İran ve Türkiye'yi taksime karar vermesinden itibaren başlamıştır. Hal böyleyken, Osmanlı Devleti'nin, büyük savaşta tarafsız kalmasına

imkân bulunduğuna inanmanın saflık olacağı belirtilmiştir.⁵⁹

Sonuç

Türk Yurdu'nun yayımlandığı dönemde; Balkan Savaşları'ndan İstiklâl Savaşı'na, Dünya Savaşı'ndan Bolşevik İhtilâli'ne kadar birçok önemli gelişme yaşanmıştır. Altı asırlık Osmanlı Devleti milyonlarca kilometrekareden hızla toprak kaybederek milyon kilometrekarenin altına düşerek iyice küçülmüştür. Son kalan topraklarda ise, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ortaya çıkmıştır. Bu süreçte yaşanan siyasi, sosyal, askeri, iktisadi ve kültürel hâdiselerin nasıl geliştiğine dair bilgilere, Türk Yurdu vasıtasıyla ulaşabilmek, araştırmacılar açısından son derece önemlidir.

Osmanlı Devleti, daha önce kurulmuş Türk devletlerinde olduğu gibi, hâkimiyeti altında bulundurduğu toplulukların gelişmesine fırsat ve destek vermiştir. Ancak, Avrupa'da yaşanan Coğrafi Keşifler, Rönesans, Reform ve Sanayi devrimi gibi ilerlemeler, Osmanlı'nın önce duraklaması sonra da gerileme sürecine girmesi ile birleşince; hem Osmanlı, hem Türkler, hem de İslâm dünyası açısından felaket dolu dönemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Her ne kadar kendi medeniyet dairesi ya da Asya kıtası özelinde, ileri bir gelişmişlik arz etse de, Osmanlı'nın Fransa, İngiltere, Almanya ve Rusya'dan gelişmişlik ve rekabet edebilmek bakımından yetersiz kaldığı açıkça görülmekteydi.

Artan Avrupa üstünlüğüyle doğru orantılı olarak siyasi ve iktisadi baskılar, Osmanlı Devleti'ni esaret altına düşürecek kadar zorlamaya başlamıştır. Başlangıçta devletin yararına görünen kapitülasyonlar, yeni anlaşma ve protokollerle ülke kaynaklarının sömürülmesine neden olmuştur. Düyun-ı Umumiye'nin kurulması, Avrupa sermayesine ve ürünlerine duyulan ihtiyaç Osmanlı'nın batıya bağımlılığını artırmıştır.

(59) Safes, "Cihan Harbinin Mesulü", s. 203.

Gerileme ve dışa bağımlılıkla paralel bir biçimde ülkedeki toplumsal grupların ve katmanların sıkıntıları daha açık bir biçimde görülmeye başlanmıştır. Osmanlı ekonomisinin en önemli unsuru olan köylüler devletten ilgi ve yardım bekler olmuştur. Devlet için vergi ve asker kaynağı olan köylüler, hükümetlerin ve müteşebbislerin ilgisine fazlaca ihtiyaç duymaktaydılar. Destek talebi daha çok Türk köylüsünden gelmekteydi. Ermeni, Bulgar, Sırp ve Rum köylüsünü destekleyen ve sahiplenen kesimler içte ve dışta yeteri kadar bulunduğundan, bu toplulukların yaşadığı sorunlar daha azdı. Eğitim, sanayi ve ticaret alanlarında da gayrimüslimlerin durumları Müslüman ahaliye göre daha parlak durumdaydı.

Siyasi ve iktisadi meselelerin yanı sıra Osmanlı vatanını, hükümetlerini ve toplumunu en fazla tehdit eden gelişme Fransız İhtilâli ile doğan ve dünyaya yayılan millileşme ve milletleşme, yani; milliyetçilik fikri akımı idi. Dönemin maddi ve manevi yaklaşımları, dil ve ırk birlikteliği olan toplumların manevi bir birlik oluşturmalarına sebebiyet vermiştir. Bu da, kesin olarak anlaşılmıştır ki, her nerede bir Arap topluluğu mevcut ise orada Araplık meselesi, her nerede bir Ermeni topluluğu varsa orada Ermenilik meselesi, her nerede bir Türk kitlesi varsa orada da Türklük meselesi ve diğer benzer meseleleri ortaya çıkarmıştır.

Tanzimat Fermanı, İslahat Fermanı, Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi'nin hayata geçirilerek durdurulmaya ya da çözülmeye çalışılan dağılma veya güçsüzlük durumunun üstesinden gelinmeye çalışılmıştır. Ne var ki, ustaca bir politika ve stratejiyle, Türkiye'den ıslahat icrasını talep eden Avrupalı devletler, aldıkları pozisyonlarla, sanki Türkiye'nin ıslahatını arzu eden tarafın gerçekte yalnız kendilerinin olduğunu ve ıslahatın icrasında yaşanan olumsuzluklardan ise Osmanlı Hükümeti'nin sorumlu ve suçlu olduğunu göstermek istemişlerdir. Bu konuda da önemli başarılar sağlamışlardır. Trablusgarp'ın kaybı, Balkan

ıslahatı projesi ve faciası bu alanda yaşanan en önemli gelişmelerdir.

Görünüşte, Meşrutiyetin ilanı esnasında ülkede büyük bir coşku yaşanmıştır. Adeta bir devirin kapanıp yeni bir devrin açıldığı var sayılmıştır. Hangi kökenden gelirse gelinsin dini ve sosyal farkların tamamının silindiğine inanılmıştır. Osmanlılar, adeta yeniden birleşerek, kardeş olduklarına inanmışlardır. Ne var ki, kısa sonra görüldü ki, Osmanlı adıyla bir millet meydan getirmenin imkânı yoktu. Kendi içlerinde durdurulamayacak kadar şiddetli kavmiyet cereyanlarına sahip bulunan topluluklara yeni pozisyon ve roller biçmek mümkün değildi. Ayrıca, İngiltere ve Rusya gibi devletlerin çıkarlarını korumak ve geliştirmek için boş durmadıkları, Osmanlı tebaasını yönlendirdikleri, sahiplendikleri ve yönettikleri hakikati her türlü olumlu adımı ve teşebbüsü akamete uğratmıştır. Söz konusu nedenlerledir ki; Osmanlı aydınları ve siyasetçileri, Meşrutiyetin ilanı ile birlikte, ülkenin ıslahına samimiyet ve kararlılıkla başlamış, ancak müspet bir iş görmekten ziyade, menfi durumlara karşı koymak, ıslahatlara karşı gelişen dâhili ve harici engellerle, meselelerle meşgul olmak zorunda kalmışlardır.

Tevfik Paşa, 1913 Londra Konferansı esnasında, İngilizlere bir nota vererek, devletin tüm vatandaşlarını ve ülkeyi kapsayacak şekilde bir ıslahat yapmak arzusunda olduğunu ve İngiliz Hükümeti'nden uzman göndermesini açık bir biçimde belirtmiştir. Görünürde talebi karşılayacağını söyleyen İngiltere, işi ağırdan almış ve müttefiklerinden Rusya'yı Osmanlı ile karşı karşıya getirmiştir. Osmanlı Hükümeti de, durumu dengelemek amacıyla Almanya'nın desteğini alma gereğini duymuştur. Bir iç meselenin böyle devletlerarası bir şekle evrilmesi, Osmanlı birlik ve bütünlüğünü benimseyen tarafları huzursuz etmiştir. Rumeli/Makedonya ıslahatı esnasında yaşanan olumsuz gelişmelerden büyük dersler çıkararak Osmanlı Hükümeti, son derece dikkatli davranarak yapıcı çalışmalarının gölgelenmesine azami ölçüde izin

vermemeye çalışmıştır. Bu da iyi bir gelişme olarak kaydedilmiştir. Zaman alan diplomatik temaslardan sonra, nihayet 8 Şubat 1914 tarihinde Ermenileri kapsayan bir ıslahat antlaşması taraflarca imzalanmıştır. Ancak, I. Dünya Savaşı'nın çıkması sonucunda ıslahat programı iptal edilmiştir.

Islahat için gerekli olan kaynakları, müfettişleri, uzmanları Avrupa'dan sağlıyor olmak Osmanlı Hükümeti için ciddi bir handikap olmuştur. Ayrıca, Ermeni hamiliği görevini üstlenen ve dikkatini bir an bile meseleden kaçırmayan Rusya faktörü büyük bir risk arz etmiştir. İngiltere'den gördüğü destekle daha rahat hareket etme noktasına gelen Rusya'nın Almanya ile dengelenmek istenmesi, bu sefer de Almanya'ya birtakım imtiyazların verilmesi sonucunu doğurmuş olacaktır. Sorun çözmeye çalışırken, hem ilgili sorunu çözememek, hem de sorun üstüne sorun eklemek Osmanlı'nın makus talihi olmuştur.

Kaynakça

AGAYEF (AĞAOĞLU), Ahmet, "Türk Âlemi 2", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 2 (1 Kanun-ı Evvel 1327 - 24 Aralık 1911), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 30-32.

Ahmet Ferit, "Kuvvet ve Siyaset Muharebesi", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 13 (3 Mayıs 1328- 10 Mayıs 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 217-219.

AKÇURA, Yusuf, "Türk Âleminde", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 1 (17 Teşrin-i Sani 1327-30 Kasım 1911), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 20-21.

AKÇURA, Yusuf, "Emel ve İdeale", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 16 (14 Haziran 1328-27 Haziran 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 265-268.

AKÇURA, Yusuf, "Türk Âleminde", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 17 (28 Haziran 1328-11 Temmuz 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 287-290.

AKÇURA, Yusuf, "Türk Âleminde", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 19 (26 Temmuz 1328-8 Ağustos 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 321-322.

AKÇURA, Yusuf, "Tarihi Mevzimizde", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 24 (4 Teşrin-i Evvel 1328-17 Ekim 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 404-407.

AKÇURA, Yusuf, "1329 Senesinde Türk Dünyası", Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/6. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 70 (15 Mayıs 1330-28 Mayıs 1914), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 294.

"Avrupa'da Türk Talebesi", Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/5. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 50 (13 Teşrin-i Evvel 1329-16 Ekim 1913), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 43-45.

BAYUR, Yusuf Hikmet, Ermeni Meselesi I-II, Yenigün Haber Ajansı Yay., İstanbul, 1998.

BEŞİRLİ, Mehmet, "İttihatçılar ve Alman Nüfuzunun Tanınması", Türkler, Ed.: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 13. Cilt, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 321-330.

BOSTANCI, Mustafa, Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri (1926-1990), Gazi Ü. Sos. Bil. Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2013.

DEMİRTAŞ, Mehmet, Doğu Anadolu Nüfus Hareketleri (93 Harbi Sonrası), Yüzcüncü Yıl Ü. Sos. Bil. Enst. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 1996.

DEMİRTAŞ, Mehmet, "93 Harbi Sürecinde Bitlis'te Nüfus ve Yerleşme", II. Van Gölü Havzası Sempozyumu (Bitlis: 4-7 Eylül 2006), Editör: Oktay Belli, Ankara, 2007, s. 240-247.

DUMONT, Paul, "Türk Yurdu Dergisi ve Rusya Müslümanları 1911-1914", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. XVII-XXVIII.

ERCİLASUN, Bilge, "XX. Yüzyılın Eşiğinde Dört Türk Aydın: Gaspıralı İsmail, Hüseyinzade Ali, Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoglu Ahmet", Türkler, Ed.: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 14. Cilt, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 859-868.

"Ermeni Milli Şenlikleri", Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/5. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 51 (13 Teşrin-i Evvel 1329-30 Ekim 1913), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 60-61.

Gaspıralı İsmail, "Türklük, Osmanlılık", Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/6. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 66 (15 Mayıs 1330-28 Mayıs 1914), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 358-359.

GÖKALP, Ziya, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak 5", Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/3. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 46 (8 Ağustos 1329-21 Ağustos 1913), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 401-404.

GÖKALP, Ziya, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak 6 – Cemaat Medeniyeti, Cemiyet Medeniyeti", Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/3. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 47 (8 Ağustos 1329-21 Ağustos 1913), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 423-426.

İzzet Ulvi, "Kayseri'ye Doğru", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 11 (5 Nisan 1328-18 Nisan 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 181-183

KARACA, Erdem, "Ahmet Ağaoglu'nun Kâleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913-1914)", Gazi Akademik Bakış Dergisi, 3. Cilt, 6. Sayı, Ankara, Yaz 2010, s. 15-26.

KARACA, Erdem, "Hüseyin Cahit Yalçın'ın Kâleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913-1914)", Gazi Akademik Bakış Dergisi, 4. Cilt, 7. Sayı, Ankara, Kış 2010, s. 165-176.

KARACA, Erdem, "Türk Basımında Alman Askeri Islahat Heyeti Meselesi (1913-1914)", Gazi Akademik Bakış Dergisi, 5. Cilt, 9. Sayı, Ankara, Kış 2011, s. 203-213.

Köprülüzade Mehmet Fuat, "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık", Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/4. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 45 (25 Temmuz 1329-7 Ağustos 1913), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 372-376.

Masami Arai, "Devlet ve Toplum Arasında Türk Yurdu Dergisine Yeni Bir Yaklaşım", Çev. Kemal Kahraman, Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. XXIX-XXXIX.

"Matbuat", Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/3. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 33 (7 Şubat 1328 - 20 Şubat 1913), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 159-161.

"Matbuat", Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/4. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 42 (13 Haziran 1329-26 Haziran 1913), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 329.

McCARTHY, Justin, "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", Türkler, Ed.: H. Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., 13. Cilt, Ankara, 2002, s. 469-481.

"Osmanlı Devleti'nin Dâhili ve Haricî Siyasâtına Dair" Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/3. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 32 (24 Kânun-ı Sani 1328 - 6 Şubat 1913), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 142-144.

P. Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar 2", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1,

Sayı: 22 (6 Eylül 1328-19 Eylül 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 365-367.

P. Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 21 (23 Ağustos 1320-5 Eylül 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 350-353.

Parvus, "Köylüler ve Devlet", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 9 (9 Mart 1327-22 Mart 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 146-148.

Parvus, "Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akça", Türk Yurdu, 2. Cilt (3-4/3. Cilt), 1912-1913, Yıl: 2, Sayı: 25 (18 Teşrin-i Evvel 1328-31 Ekim 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 23-26.

Safes, "Cihan Harbinin Mesulü", Türk Yurdu, 4. Cilt (7-8-9/7. Cilt), 1914-1916, Yıl: 4, Sayı: 90 (13 Ağustos 1331 - 26 Ağustos 1915), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 201-203.

ŞIVGIN, Hale, "Trablusgarp Savaşı", Türkler, Ed.: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yay., 13. Cilt, Ankara, 2002, s. 274-290.

Tevfik Nurettin, "Türk Esnafının Hali 2", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 12 (19 Nisan 1328-2 Mayıs 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 195-197.

Tevfik Nurettin, "Türk İptidai Mektep Kitapları", Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/2. Cilt), 1911-1912, Yıl: 1, Sayı: 22 (6 Eylül 1328--19 Eylül 1912), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 362-364.

Türk Yurdu, 1. Cilt (1-2/1. Cilt), 1911-1912, Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. IX-XII.

YALÇIN, E. Semih, Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları, Berikan Yay., 4. Baskı, Ankara, 2010.

Yavuz, "Müsteşrik Vambery", Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/5. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 52 (31 Teşrin-i Evvel 1329-13 Kasım 1913), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 72-75.

"1329 Senesinde Siyaset-İ Umûmiye", Türk Yurdu, 3. Cilt (5-6/5. Cilt), 1913-1914, Yıl: 3, Sayı: 62 (20 Mart 1330-2 Nisan 1914), Tutibay Yay., Ankara, 1998, s. 222-228.